

ธรรมชาติของกาย

กายคืออะไร

ก. ความหมายของ"กาย"ตามรูปวิเคราะหฺ์ศัพท์

ในบทที่ ๒ (ของวิภวณานิพนธ์) ได้กล่าวถึงความเป็นมาของปัญหาคือกายกับจิตตามทรรศนะพุทธปรัชญาไว้อย่างกว้าง ๆ ยังไม่ได้ศึกษาอย่างละเอียด แต่ในบทนี้ จะได้ศึกษาวิเคราะห์กายทางด้านเนื้อหาในแง่ต่าง ๆ โดยถือตามแนวพุทธปรัชญาเป็นหลัก ในเบื้องต้นนี้ จะได้ศึกษาความหมายของ"กาย"ตามรูปวิเคราะหฺ์ศัพท์ทางนิรุกติศาสตร์เป็นอันดับแรกก่อน

คำว่ากายมีรูปวิเคราะหฺ์ดังนี้

"กฺวจฺฉิตานํ เกสาทนิ อายติ กาโย"

แปลว่า รูปใดเป็นที่ประชุมลงแห่งส่วนต่าง ๆ มีผมเป็นต้นอันน่าเกลียด เหตุนั้น รูปนั้น

ชื่อว่ากาย

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ตอนที่ว่าด้วยกายาคตาสติ^๑ อธิบายว่า กายนี้เป็นที่รวมแห่งโกฏฐาส* ต่าง ๆ มี ขน ผม เล็บ เป็นต้น และชื่อว่่าน่าเกลียดเพราะกายนี้นับตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป และแต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มโดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ และทั้งเป็นที่เกิดของโรคนานาชนิด มีโรคหู โรคตา และโรคปาก เป็นต้นอันน่าเกลียดเพราะเกิดมาแต่ของไม่สะอาด ส่วนในอายตตนิเทศ^๒ ท่านอธิบายว่า กายนี้เป็นที่มาหรือเป็นแดนเกิดแห่งบาปธรรมอันน่าเกลียด คือสาสวธรรมมีกาม-

๑ อภิธัมมัตถวิภาวินิยา, ๒ ภาค, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔) ๒/๔๒๒/๔๔๑ ส่วนในอภิธัมมัตถวิภาวินิยา ๑/๓๔/๑๑๓ ได้ตั้งรูปวิเคราะหฺ์ต่างไปอีกแบบหนึ่งว่า "รูปติ สิตาทิหิ วิการมาปชชติ รูปิ ยํ ฐมฺมชาติ ๑ อญฺฐติ เอตุถาติ อายโย เกสาทโย เอตุถ สรีเร อญฺฐติ ปาวตฺตญฺฐิตสฺมา อิหํ สรีริ อายโย กฺวจฺฉิตานํ เกสาทนิ อุปฺตติเทโส กาโย รูปเมว กาโย รูปกาโยฯ แปลว่า ธรรมชาติโดยย่อสลายไป คือย่อถึงความแปรผันไปด้วยปัจจัยที่เป็นข่าศึกมีความเย็นเป็นต้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่ารูป อวัยวะทั้งหลายมีผมเป็นต้น ย่อมเป็นไปในรูปนั้น เหตุนั้นรูปนั้นชื่อว่าอายะ - อวัยวะทั้งหลายมีผมเป็นต้น ย่อมเป็นไปในสรีระนี้ เหตุนั้นสรีระนี้ชื่อว่าอายะ ประเทศ(ที่)เป็นที่เกิดขึ้นแห่งอวัยวะทั้งหลายมีผมเป็นต้นน่าเกลียด ชื่อว่ากาย กายคือรูปนั้นเองชื่อว่ารูปกาย

๒ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาจุฬาราชวิทยาลัย, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๐) ภาค ๒ ตอน ๑, หน้า ๒๔

* "โกฏฐาส" แปลว่า ส่วนต่าง ๆ กายประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ ๔๒ ส่วน คือ ปลิววิธาคู ๒๐ ส่วน - อาโปธาคู ๑๒ ส่วน เตโชธาคู ๔ ส่วน และวาโยธาคู ๖ ส่วน

๓ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาจุฬาราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๑๒๕

ราคาเป็นต้น เพราะสาสวะธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นเพราะมีกายเป็นแดนเกิด

ข. คำนิยามของคำว่ากาย

คำว่ากายนี้ยังปรากฏในที่ต่าง ๆ ในพุทธปรัชญา พร้อมทั้งอธิบายความหมายในรูปของการใช้คำนิยาม ดังนี้

"ธรรมชาติที่ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่เกิดขึ้นแห่งอวัยวะทั้งหลาย"^๑

"มหาภูตรูป ๔ คือ ปรุวิ อาโป เตโช และวาโย ชื่อว่ารูป(กาย) เพราะเป็นธรรมชาติสลายไปเพราะปัจจัยอันเป็นข่าศึกมีความร้อนเป็นต้น มีความแข็ง ความเหลว ความแตกแยก และความเคลื่อนไหวเป็นสภาพ"^๒

"อากาศอันอาศัยกระดูก ๑ อาศัยเอ็น ๑ อาศัยเนื้อ ๑ อาศัยหนัง ๑ ห่อหุ้มตั้งอยู่ ชื่อว่ากาย"^๓

"รูป(กาย)คือธรรมชาติที่แปรผันหรือแตกสลายไปด้วยอำนาจแห่งความร้อนเย็น เป็นต้น"^๔

"ที่ชื่อว่ากายเพราะเป็นที่เกิดขึ้นแห่งทุกข... เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดเพิลิตเพลิน เป็นที่ตั้งแห่งโรค เป็นที่ปรากฏแห่งชราและมรณะ"^๕

ค. คำไวพจน์ของคำว่ากาย

อนึ่ง ในพุทธปรัชญา มีคำอยู่หลายคำที่ถูกนำมาใช้เป็นคำไวพจน์ของคำว่ากาย เพื่อแสดงถึงธรรมชาติของกายในแง่ต่าง ๆ เช่น ในขุททกนิกาย^๖ ได้แสดงคำที่เป็นคำไวพจน์ของกายถึง ๑๒ คำ ดังนี้ คือ

๑. กูหา ถ้ำ
๒. เทโท กาย
๓. สันเทโท ร่างกาย
๔. นาวา เรือ
๕. รโถ รถ
๖. ธโซ ธง
๗. วัมมิโก จอมปลวก
๘. นิตถัง รั้ง

๑ อภิธัมมัตถวิภาจिनียา, ๒/๕๒๒/๔๔๑

๒ พระธรรมปาလာจารย์, พระคัมภีร์สังขสังเขป, แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง, (พระนคร: สำนักพิมพ์รัชดาธรรมการพิมพ์, ๒๕๐๗) หน้า ๓

๓ ม. มุ. ๑๒/๓๔๖/๒๔๘ และดู วิสุทธิธรรมคแปล, ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย, (พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๒), ภาค ๒ ตอน ๒, หน้า ๒๔

๔ วิสุทธิธรรมคแปล, ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย, (พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๒๐

๕ สัง. สฬา. ๑๘/๒๑/๑๔ สัง. ข. ๑๗/๖๖/๓๔

๖ ขุ. มหา. ๒๔/๓๑/๒๕

- ๔. นครัง เมือง
- ๑๐. กุฎี กระท่อม
- ๑๑. คัมโท ผี
- ๑๒. กุมโภ หม้อ

ส่วนในธาตุปทิกภา? ได้ให้คำที่เป็นไวพจน์ของคำว่ากายไว้ ๑๑ คำ คือ

- ๑. เทหัง
- ๒. สรริรัง
- ๓. วปุ
- ๔. พิมหัง
- ๕. วิคคหัง
- ๖. โพนธิ
- ๗. คัตตัง
- ๘. ตนุ
- ๙. อัตตภาโว
- ๑๐. อุปธิ
- ๑๑. สมุสสยะ

ง. การใช้ในความหมายทั่วไปของคำว่ากาย

คำว่ากายนี้ ตามที่ปรากฏในพุทธปรัชญาโดยทั่วไปนั้น ใช้ในความหมายต่าง ๆ กันหลายอย่าง แต่เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว คำว่ากายนี้ มีนำไปใช้ในความหมาย ๔ ประการ

- ๑. ปสาทกายหรือปสาทรูป
- ๒. รูปกาย
- ๓. นามกาย
- ๔. บัญญัติกาย

ปสาทกายหรือปสาทรูป หมายถึงกายหรือรูปที่มีความใสจนสามารถรับอารมณ์ที่มากระทบได้ มีอยู่ ๕ ชนิด คือ (๑) จักขุปสาท (๒) โสตปสาท (๓) ชานปสาท (๔) ชิวหาปสาท (๕) กายปสาท

รูปกาย หมายถึงกายที่เป็นรูปธรรมทั้งหลาย

นามกาย หมายถึงสิ่งที่เป็นนามธรรมทั้งหลาย มี จิต และเจตสิก เป็นต้น

บัญญัติกาย หมายถึงความเป็นกลุ่ม หมวดหมู่ หรือเป็นกอง เช่น พลนิกาย กลุ่มคนเดินเท้า มัชฌิมนิกาย หมวดธรรมที่มีความยาวปานกลาง อัสนกาย กองม้า หัตถิกาย กองช้าง เป็นต้น

๑ หลวงเทพดรญาณศิษร, ธาตุที่ปิกภา, (พระนคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๐๔) หน้า ๑๖๖

องค์ประกอบของกาย

พุทธปรัชญาได้วิเคราะห์กายออกเป็นส่วนต่าง ๆ เพื่อแสดงให้เห็นว่า กายนี้ประกอบขึ้นด้วยอะไรบ้าง พร้อมกันนั้นก็ชี้ให้เห็นสภาวลักษณะตามที่ เป็นอยู่ของส่วนประกอบนั้น ๆ ตามความเป็นจริง ทั้งนี้ก็โดยมุ่งผลในทางปฏิบัติเป็นหลัก คือไม่ต้องการให้คนเราไปัวเมาหลงยึดติดอยู่กับกาย เพราะพุทธปรัชญาถือว่า การที่คนเรามัวเมาหรือหลงยึดติดอยู่กับกายนั้น เกิดจากการไม่รู้ เมื่อใดที่มีปัญญาสามารถรู้กายตามสภาพความเป็นจริงแล้ว เมื่อนั้นก็จะไม่หลงมัวเมาหรือยึดติดอยู่กับกายอีกต่อไป การไม่มัวเมาหรือหลงยึดติดในสิ่งใด ๆ เป็นการหลุดพ้น คือหลุดพ้นจากสังสารวัฏและจากทุกข์

การวิเคราะห์กายออกเป็นส่วนต่าง ๆ นั้น มีทั้งในพระสูตรและพระอภิธรรม แต่ในทั้งสองนั้น มีรายละเอียดแสดงไว้ต่างกัน คือองค์ประกอบของกายตามที่กล่าวไว้ในพระสูตรนั้น เป็นการกล่าวอย่างกว้าง ๆ ส่วนที่กล่าวไว้ในพระอภิธรรม เป็นการกล่าวไว้อย่างละเอียดและเป็นระบบมากกว่าในพระสูตร

ก. องค์ประกอบของกายตามแนวพระสูตร

ในพระสูตรนั้น มีสูตรหลายสูตรที่วิเคราะห์กายออกเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ เช่นวิเคราะห์กายเป็นธาตุต่าง ๆ ก็มี เป็นอายตนะภายในและอายตนะภายนอกก็มี เป็นรูป ๒๔ รูปก็มี การอธิบายส่วนประกอบของกายไม่ตรงกันในบางสูตร ที่เป็นเช่นนั้นไม่ใช่เป็นการอธิบายอย่างสับสนจึงให้ไม่ตรงกัน แต่เป็นเพราะการอธิบายโดยยกจุดที่ต่างกันมาอธิบาย เปรียบเหมือนการถ่ายภาพอาคารหลังเดียวกัน แต่ถ่ายภาพมาจากทิศทางหรือมุมที่ต่างกัน ย่อมได้ภาพที่ต่างกัน การอธิบายหลักคำสอนในพุทธปรัชญานั้น อาจแตกต่างกันไปได้ ขึ้นอยู่กับว่ามีจุดประสงค์อธิบายในลักษณะใด หรือจะยกจุดไหนมาอธิบาย แต่ที่สำคัญนั้น คือจะอธิบายตรงจุดไหนก็ตาม ต้องอธิบายให้ถูกต้อง ดังนั้น หลักคำสอนในเรื่องเดียวกันในพุทธปรัชญานั้น มีทั้งในแง่ที่เป็นสมมติสัจจะและที่เป็นปรมาตสัจจะ หรือในแง่ที่เป็นบุคคลาภิภูฐานและธรรมาภิภูฐาน^๑ อันเป็นระดับยากง่ายต่างกัน ตามความเหมาะสมแก่กำลังสติปัญญาหรือระดับจิตของผู้ฟังแต่ละบุคคล

๑. องค์ประกอบของกายตามนัยแห่งธาตุ ๕

ในพระสูตร ได้แสดงถึงองค์ประกอบของกายว่า กายนี้ประกอบขึ้นด้วยธาตุต่าง ๆ คือในแง่ของธาตุ ๕^๒ ก็มี ในแง่ของธาตุ ๕ ก็มี^๓ ในแง่ของธาตุ ๑๑^๔ ก็มี แต่ในที่นี้ จะกล่าวเฉพาะรายละเอียด

* คำว่า สภาวลักษณะ หมายถึงลักษณะที่เป็นอยู่หรือยืนตัว เป็นหลักอยู่อย่างนั้นโดยธรรมดา

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมวิภาคปริเฉทที่ ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒ (พระนคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๒), หน้า ๓

บุคคลาภิภูฐาน หมายถึงการแสดงธรรมโดยยกเอาบุคคลหรือสิ่งสมมติขึ้นแสดงเป็นตัวอย่าง... ส่วน ธรรมาภิภูฐาน หมายถึงการแสดงธรรมโดยยกเอาธรรมหรือตัวสภาวะขึ้นแสดงเป็นตัวอย่าง

๒ ม. ม. ๑๓/๒๗๒/๒๓๒ ม. ม. ๑๒/๓๔๑-๔๕/๒๔๙-๔๕ สัง. สฬา. ๑๘/๓๔๒/๒๔๗

๓ ที. ปาฐิ. ๑๑/๓๑๘/๒๕๑ ม. อุปริ. ๑๔/๖๘๒/๓๗๒,

= ธาตุที่แสดงไว้เต็มคือ ธาตุ ๖ แต่ธาตุที่เป็นส่วนประกอบของกายมี ๕ ธาตุ คือ ปรวิธาตุ - (ต่อ)

ขององค์ประกอบของกายในแง่ของธาตุ ๔ เท่านั้น จะไม่กล่าวรายละเอียดในแง่ของธาตุ ๕ และธาตุ ๑๑ เพราะเป็น เรื่องที่มีรายละเอียดที่ต้องอธิบายมากเกินไป

คำว่าธาตุตามความหมายพุทธปรัชญานั้น มีความหมายแตกต่างกับความหมายคำว่า "ธาตุ" ที่ใช้ในวิชาวิทยาศาสตร์ ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา^๑ ท่านให้ความหมายของคำว่า "ธาตุ" ไว้ถึง ๗ ประการ คือ

๑. สิ่งที่ทรงสภาพของตนไว้
๒. สิ่งที่ทรงไว้ซึ่งสังสารทุกข์ เป็นอเนกประการ
๓. สิ่งที่สัตว์ทรงไว้คุณภาระอันคนผู้นำภาระไปทรงไว้
๔. สิ่งที่เป็นเพียงทรงทุกข์ไว้เท่านั้น เพราะไม่เป็นไปในอำนาจของใคร
๕. สิ่งที่เป็นเหตุให้สัตว์เสวยสังสารทุกข์
๖. สิ่งที่เป็นที่ตั้งคือ เป็นที่ดำรงอยู่แห่งทุกข์
๗. สิ่งที่เป็นส่วนย่อยของสรีระและวัตถุ

ส่วนในวิสุทธิมรรค แสดงไว้ว่า "คำว่าธาตุ เป็นคำเรียกสภาวะที่เป็นนิรชัพ (ไม่มีชีวิต) เท่านั้นเอง"^๒ ดังนั้น คำว่าธาตุในพุทธปรัชญานั้นท่านนำไปใช้ในความหมายที่กว้างมาก ซึ่งอาจจะหมายถึงสิ่งที่เป็นสสาร หรือสภาวะธรรม เช่น ปรุวิธาตุ อากาศธาตุ อากาศธาตุ สุธธาตุ กามธาตุ พยาบาทธาตุ เนกขัมมธาตุ สุขธาตุ โทมนัสสธาตุ หีนธาตุ... สังขธาตุ และอสังขธาตุ เป็นต้น^๓

ธาตุ ๔ ตามที่แสดงไว้ในพุทธปรัชญานั้น มีดังนี้ คือ

๑. ปรุวิธาตุ ธาตุดิน
๒. อาโปธาตุ ธาตุน้ำ
๓. เตโชธาตุ ธาตุไฟ
๔. วาโยธาตุ ธาตุลม

- อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ และอากาศธาตุ ส่วนธาตุที่ ๖ คือวิญญาณธาตุนั้น เป็นจิต ไม่ใช่เป็นส่วนที่เป็นกาย

๑ อภิ. ยมก. ๓๘/๗๔๔/๓๒๔ และดู วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาบัณฑิตราชวิทยาลัย, ภาค ๓ - ตอน ๑, หน้า ๑๓๔

๒ ธาตุที่แสดงไว้เต็ม ๑๔ ธาตุ แต่ธาตุที่เป็นส่วนประกอบของกายมี ๑๑ ธาตุ นอกนั้นเป็นธาตุที่เป็นส่วนของจิต ๑๑ ธาตุที่เป็นส่วนประกอบของกาย คือ (๑) จักขุธาตุ (๒) รูปธาตุ (๓) โสตธาตุ (๔) สัทธาตุ (๕) ชานธาตุ (๖) คันธธาตุ (๗) ชิวหาธาตุ (๘) รสธาตุ (๙) กายธาตุ (๑๐) โผฏฐัพพธาตุ (๑๑) มโนธาตุ (ส่วนที่เป็นมังสหทัยรูป)

๓ คณะกรรมการแผนกตำรามหาบัณฑิตราชวิทยาลัย, อภิธรรมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา, ฉบับแปลเป็นไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาบัณฑิตราชวิทยาลัย, ๒๕๒๐), หน้า ๓๔๒

๔ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาบัณฑิตราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๓๔

๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๔ และดู ม. อุปรี. ๑๔/๒๔๐/๑๔๖

อนึ่ง คำว่าธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลมในความหมายของพุทธปรัชญานั้น ไม่ตรงกับ ความหมายของคำว่า ดิน น้ำ ไฟ และลมตามที่เข้าใจกันอยู่โดยทั่วไป. แต่เป็นธาตุที่มีความหมายเฉพาะ ดังนี้.

ปฐวีธาตุ

บรรดาธาตุ ๔ ที่ประกอบเข้าเป็นกายนั้น ปฐวีธาตุเป็นธาตุเด่นหรือปรากฏตัวให้เห็นชัดเจนมากที่สุด พุทธปรัชญาถือว่า ปฐวีธาตุเป็นธาตุที่รองรับหรือเป็นที่อาศัยของธาตุอื่น ๆ ที่เกิดร่วมกัน อุบมา- ด้วยพื้นดิน (ตามปกติ) เป็นที่อาศัยของต้นไม้และภูเขา เป็นต้น

ในวิสุทธิมรรค^๑ ได้แสดงลักษณะอันเป็นคุณสมบัติพิเศษของปฐวีไว้ ๔ ประการ คือ

๑. มีความแข็งแรงแรงเป็นลักษณะ
๒. มีความทรงตัวอยู่เป็นกิจ
๓. มีการรองรับไว้เป็นผล และ
๔. มีธาตุอื่นที่เหลือ (คือ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ) เป็นเหตุใกล้

ถ้าเปรียบเทียบกับธาตุที่เหลือแล้ว ปฐวีธาตุมีลักษณะหยาบและแข็ง. เมื่อธาตุดินไปปรากฏ อยู่ในที่ใดหรือส่วนใดมาก ที่นั้นหรือส่วนนั้น จะมีลักษณะแข็งมาก เช่น เพชร หิน เหล็ก เป็นต้น แต่ถ้า สิ่งใดหรือส่วนใดมีธาตุดินอยู่น้อย สิ่งนั้นหรือส่วนนั้นจะมีลักษณะอ่อน หรือนุ่ม เช่น สำลี ยาง หรือยอดไม้ เป็นต้น ความแข็งหรืออ่อนของสิ่งทั้งหลายแตกต่างกันก็เพราะธาตุดินที่มีอยู่ในสิ่งนั้น ๆ มีปริมาณมากน้อย ไม่เท่ากัน ดังนั้น ความแข็ง ความอ่อน หรือความนุ่มที่เกิดจากการสัมผัสหรือถูกต้องนั้น เป็นธาตุดิน ทั้งสิ้น ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลมไม่อาจปรากฏเป็นอ่อนหรือแข็งโดยการถูกต้องได้

ในพระสูตร ได้ทอนย่อยกายออกเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ เป็น ๔๒ ส่วน คือที่เป็นปฐวีธาตุ ๒๐ ส่วน ที่เป็นอาโปธาตุ ๑๒ ส่วน ที่เป็นเตโชธาตุ ๕ ส่วน และที่เป็นวาโยธาตุ ๖ ส่วน

ปฐวีธาตุ ๒๐ ส่วน ดังนี้

- (๑) เกสา ผม (๒) โลมา ขน (๓) นขา เล็บ (๔) พันดา ฟัน (๕) ตโจ หนิง (๖) มังสัง เนื้อ (๗) นหารู เอ็น (๘) อัฏฐิ กระดูก (๙) อัฏฐิมิณฺขัง เหยื่อในกระดูก (๑๐) วิกัง ม้าม (๑๑) ทหยัง หัวใจ (๑๒) ยกนัง ตับ (๑๓) กิโถมกัง พังผืด (๑๔) ปัททัง ไต (๑๕) บัพผาสัง ปอด (๑๖) อันตัง ใสใหญ่ (๑๗) อันตคฺคัง ใส่น้อย (๑๘) อุทริยัง อาหารใหม่ (๑๙) กรสัง อาหารเก่า (๒๐) มัดถลุงคัง มັນสมอง

ส่วนต่าง ๆ ทั้ง ๒๐ ส่วนดังกล่าวมานี้ เป็นเพียงในความหมายที่ว่า เป็นส่วนที่มีปฐวีธาตุรวม กันอยู่ในปริมาณที่มากกว่าธาตุอื่น ๆ จึงทำให้เห็นมีลักษณะที่เด่นแข็ง ส่วนใดที่แข็งมาก เช่น เล็บ กระ- ดูก หรือฟัน เป็นต้น แสดงถึงว่าส่วนนั้นมีปริมาณของปฐวีธาตุมาก

อนึ่งปฐวีธาตุหรือธาตุดินที่ประกอบขึ้นเป็นส่วนต่าง ๆ เหล่านี้ หรือที่ประกอบขึ้นเป็นรูปต่าง ๆ อื่น ๆ นั้น ไม่ใช่เป็นหน่วยย่อยหรือหน่วยเล็กที่สุดของปฐวีธาตุ แต่เป็นผลที่เกิดจากการรวมเข้าด้วย

^๑ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๒ ตอน ๒, หน้า ๖๑

กันของหน่วยย่อยอีกทีหนึ่ง หน่วยเล็กที่สุดของปฐวีธาตุ ซึ่งไม่อาจทอนย่อยให้เป็นหน่วยเล็กต่อไปได้อีก นั้น พุทธปรัชญาให้ชื่อว่า ปรมาณู ปรมาณูเป็นหน่วยเล็กที่สุดของปฐวีธาตุ หลักการทอนย่อยวัตถุต่าง ๆ (ซึ่งเป็นปฐวีธาตุ) ลงเป็นหน่วยย่อย คือจากหน่วยใหญ่ลงเป็นหน่วยเล็กที่สุดในพุทธปรัชญานั้น มีสูตรหรือมาตรา เป็นหลักดังนี้

๑ อังคุลละ (๑ นิ้ว)	เท่ากับ	๗ อัญญาสา (เมล็ดข้าวเปลือก)
๑ อัญญาสา	"	๗ อูกา (หัวเหา)
๑ อูกา	"	๗ ลิขาท*
๑ ลิขาท	"	๓๖ รตเรญ (ละอองรด)
๑ รตเรญ	"	๓๖ ศัชชาวี (ละอองแดด)
๑ ศัชชาวี	"	๓๖ อญ
๑ อญ	"	๓๖ ปรมาณู °

๑ ปรมาณูจากการคำนวณตามมติพุทธปรัชญานั้น มีขนาดใกล้เคียงกับ ๑ อะตอม (ปรมาณู) ซึ่งเป็นการคำนวณของนักวิทยาศาสตร์ในปัจจุบัน คือ ปรมาณูหนึ่งทางการคำนวณของพุทธปรัชญาจะมีขนาดโดยประมาณ 10^{-10} ซม. ในขณะที่ ๑ อะตอม (ปรมาณู) ทางการคำนวณของนักวิทยาศาสตร์มีขนาดเท่ากับ 10^{-8} ซม.^๒

ในวิสุทธิมรรค ก็กล่าวว่า กายของคนขนาดกลางนั้นประกอบขึ้นด้วยปรมาณูของปฐวีธาตุประมาณ ๑ ทะนาน และปรมาณูของปฐวีธาตุนั้น มีอาโปธาตุซึ่งมีประมาณกึ่งทะนานช่วยยึดให้ติดกันไว้ เตโชธาตุช่วยรักษาไว้ไม่ให้เน่าเสีย วาโยธาตุช่วยพองไว้ไม่ให้ระจัดกระจายหรือเกิดพังทะลายไป เพราะเหตุที่ธาตุทั้งหลายคูกกันอยู่ ไม่กระจัดกระจายหรือพังทะลายไปนั้น จึงทำให้ได้รับความกำหนดแยกภาวะ-

* ลิขาท เป็นหน่วยนับ ๑ ลิขาทเท่ากับ ๔๖,๖๔๖ ปรมาณู

๑ วิจิตร เกิดวิศิษฐ์, "ปรัชญาการศึกษาของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท", (วิทยานิพนธ์ปรัชญามหาบัณฑิต แผนกปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๐) หน้า ๔๕

สูตรเดิมกล่าวไว้ดังนี้ จตุตฺส ปรมาณู เมโกณฺ จ ตฺส เต

ตชฺชาวี ตาปี จตุตฺส รตเรญฺ จ ตฺส เต

ลิกฺขา สตุตฺ อูกา ตา อัญญาสาโลตี สตุตฺ เต

สตุตฺตางคฺล มนุ ทริจฺ จ วิทฺถลี ตา หุเว สียุ

รตนฺ ตานี สตุตฺเตว ยญฺฐี ตา วิสตุสภ

คาวุตฺ มุสภาสีตี โยชน จตฺคาวุตฺต

= คำแปล ๓๖ ปรมาณูเท่ากับ ๑ อญ ๓๖ อญเท่ากับ ๑ ศัชชาวี ๓๖ ศัชชาวีเท่ากับ ๑ รตเรญ

๓๖ รตเรญเท่ากับ ๑ ลิขาท ๗ ลิขาทเท่ากับ ๑ อูกา ๗ อูกาเท่ากับ ๑ อัญญาสา ๗ อัญญาสาเท่ากับ

๑ นิ้ว ๑๒ นิ้วเท่ากับ ๑ วิทฺถลี ๒ วิทฺถลีเท่ากับ ๑ รตนะ ๗ รตนะเท่ากับ ๑ ยญฺฐี ๒๐ ยญฺฐี

เท่ากับ ๑ อุลสกะ ๔๐ อุลสกะเท่ากับ ๔ คาวุต ๔ คาวุตเท่ากับ ๑ โยชน

๒ เรื่องเดียวกัน หน้า ๔๕

๓ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาภูมิบาลราชวิทยาลัย, ภาค ๒ ตอน ๒, หน้า ๔๕

ไปเป็นต่าง ๆ หลายอย่าง เช่นภาวะหญิง ภาวะชาย และภาวะอื่น ๆ เช่น สูง ต่ำ คำ ขาว อ้วน ผอม ขอบบาง และลำสัน เป็นต้น

พุทธปรัชญาแม้จะทอนธาตุดินลงเป็นปรมาณูก็ตาม แต่ก็มีข้อที่นำสังเขปมากอย่างหนึ่งคือ พุทธปรัชญาได้ถือว่าปรมาณูแต่ละปรมาณูนั้นมีลักษณะเป็นเชิงเดี่ยวอย่างเช่นที่นักสสารนิยมถือว่า ปรมาณูแต่ละปรมาณูมีลักษณะเชิงเดี่ยว เป็นเนื้อเดียวกันตลอด ปราศจากรส กลิ่น เย็น ร้อน อ่อน แข็ง ใด ๆ ทั้งสิ้น มีแต่รูปร่างและน้ำหนัก เท่านั้น^๑ แต่พุทธปรัชญาถือว่าปรมาณูแต่ละปรมาณูไม่เป็นเชิงเดี่ยว ทุก ๆ ปรมาณูจะมีส่วนผลของธาตุ ๔ ในพระอภิธรรม ท่านได้แสดงว่า หน่วยเล็กที่สุดนั้นมีชื่อว่า กလာปะ (ปรมาณู) หรือ รูปกလာปะ ในกလာปะหนึ่ง ๆ ต้องประกอบด้วยส่วนประกอบอย่างน้อยที่สุด ๘ ชนิด คือ (๑) ปรูวี (๒) อาโป (๓) เตโช (๔) วาโย (๕) รัถณะ (๖) คันธะ (๗) รสชะ และ (๘) โอชะ ทั้ง ๘ อย่างนี้เป็นพื้นฐานประจำในกလာปะแต่ละกလာปะ ไม่อาจแยกออกจากกันได้ ท่านเรียกองค์ประกอบที่เป็นพื้นฐานประจำในกလာปะ (ปรมาณู) แต่ละหน่วยนี้ว่า "สุทธัญจกလာปะ"^{*} ทรรคนะพุทธปรัชญาดังกล่าวนี้ตรงกันกับนักวิทยาศาสตร์ปัจจุบันที่ถือว่า อะตอม (ปรมาณู) แต่ละอะตอมมิได้มีลักษณะเชิงเดี่ยว แต่ทุก ๆ อะตอมจะมีประจุไฟฟ้าซึ่งเป็นพลังงาน และพลังงานเหล่านี้มิได้รวมกันเป็นก้อนเนื้อเดียวกัน แต่เป็นกลุ่มของอนุภาคพลังงาน^๒

อาโปธาตุ

อาโปธาตุ เป็นธาตุที่มีลักษณะเอิบอาบ ซึมซาบธาตุที่เกิดร่วมกัน อาโปธาตุนี้มีมากอยู่ในสิ่งใด จะทำให้สิ่งนั้น เหลวและไหลไปได้ ถ้ามีอยู่จำนวนน้อย ก็จะทำให้สิ่งนั้น เกาะกุมกันเป็นกลุ่มก้อน - การเกาะกุมกัน เข้าของปรมาณูปรูวีธาตุขึ้นเป็นสัณฐานรูปต่าง ๆ นั้นเพราะอาโปธาตุเชื่อมประสานให้ติดต่อกัน ดังนั้นความเหลว อ่อน หรือแข็งของปรูวีธาตุที่มีอยู่ในสิ่งทั้งหลายนั้น จึงขึ้นอยู่กับอาโปธาตุ เช่น ดินหรือหิน เป็นต้น มีอาโปธาตุปริมาณน้อย จึงทำให้ปรมาณูปรูวีธาตุเกาะกุมกันอยู่เป็นก้อนแข็ง ไม่อาจไหลไปได้ นำในแม่น้ำมีอาโปธาตุปริมาณมาก จึงทำให้ปรูวีธาตุอ่อนเหลว สามารถไหลไปมาได้

สำหรับอาโปธาตุนี้ พุทธปรัชญาถือว่าเป็นธาตุที่สัมผัสด้วยกายหรือเห็นด้วยตาไม่ได้ แต่เป็นสิ่งที่เพียงรู้ได้ด้วยใจเท่านั้น การไหลไปของน้ำในแม่น้ำนั้น ไม่ใช่เป็นการไหลไปของอาโปธาตุ แต่เป็นการไหลไปของปรูวีธาตุ ความเย็นมิใช่อาโปธาตุ แต่เป็นเตโชธาตุ

พุทธปรัชญาได้วิเคราะห์กายออกเป็นส่วนประกอบที่เป็นอาโปธาตุ ๑๒ ส่วน^{**} ดังนี้

(๑) ปิตตัง ตี (๒) อัสนุ น้ำตา (๓) เสมหัง เสมหะ (๔) วสา มันเหลว (๕) ปุพโพ หนอง (๖) เขเพ น้ำลาย (๗) โลหิตัง โลหิต (๘) สังฆาณิกา น้ำมูก (๙) เสโท เหงื่อ (๑๐) ลลิกา ไขข้อ (๑๑) เมโท มันทัน (๑๒) มุตตัง น้ำมูตร^๓

๑ กิริติ บุญเจือ, ปรัชญาสำหรับผู้เริ่มเรียน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๓๔

* ดูเพิ่มเติม รูปกလာปะ หน้า ๖๐

๒ เรื่องเดียวกันหน้า ๔๑

** ทั้ง ๑๒ ส่วนนี้ จัดว่าเป็นอาโปธาตุ คือหมายถึงว่ามีอาโปธาตุปริมาณมากในส่วนเหล่านี้

๓ ม. ม. ๑๒/๓๔๓/๒๕๓

เดโชธาตุ

เดโชธาตุ เป็นธาตุที่มีลักษณะร้อน คือให้ความอบอุ่นหรือความเข้มแข็งแก่ร่างกาย (และส่วนที่เป็นธาตุอื่น ๆ) ไว้เรื่อยไป พุทธปรัชญาได้แสดงเดโชธาตุที่ตั้งอยู่ในกายนี้ไว้เป็น ๔ ประการ คือ

๑. อุลมาเดโช คือเดโชธาตุที่ทำให้เกิดความอบอุ่นภายในร่างกาย
๒. ปางกเดโช คือเดโชธาตุที่ทำหน้าที่ย่อยอาหารต่าง ๆ ที่ดื่ม เคี้ยว หรือลิ้มเข้าไปในร่างกายให้ย่อยไป
๓. ชีรณเดโช คือเดโชธาตุที่ทำให้ร่างกายหรือส่วนของร่างกายแก่ ทรุดโทรม หรือเปลี่ยนแปลงไป
๔. สันตปาเดโช คือเดโชธาตุที่ทำให้ร่างกายกระสับกระส่าย เช่น เดโชธาตุที่ทำให้ร้อนในตอนบ่ายใช่เป็นต้น

วาโยธาตุ

วาโยธาตุ เป็นธาตุที่เคลื่อนไหว คือให้กาย(ซึ่งเป็นที่ประชุมของธาตุอื่น ๆ) เคลื่อนไหวหรือเคลื่อนที่ไปจนปรากฏเป็นรูปต่าง ๆ เช่น เครื่อง ดึง หย่อน ย้ายมือ และยกเท้า เป็นต้น พุทธปรัชญาได้แสดงวาโยธาตุที่ตั้งอยู่ในกายนี้ ๖ ประการด้วยกันคือ

๑. อุตธังคมวาโย คือวาโยธาตุที่พัดขึ้นเบื้องบน ซึ่งทำให้เกิดรูปต่าง ๆ เช่น การไอ การจาม และการหาว เป็นต้น
๒. อโธคมวาโย คือวาโยธาตุที่พัดลงเบื้องต่ำ ซึ่งทำให้เกิดรูปต่าง ๆ เช่น การเบ่ง การผายลม เป็นต้น
๓. กุจฉิฏฐวาโย คือวาโยธาตุที่อยู่ในภายในช่องท้อง ซึ่งทำให้เกิดรูปหรืออาการต่าง ๆ เช่น รูปที่เป็นอาการจุก หรือเสียด เป็นต้น
๔. โภจฐาสยวาโย คือวาโยธาตุที่อยู่ในภายในลำไส้ ซึ่งทำให้เกิดรูปหรืออาการต่าง ๆ เช่น อาการท้องสั้น หรือท้องร้อง เป็นต้น
๕. อังคมังคานุสาริวาโย คือวาโยธาตุที่แล่นไปตามอังกายพพน้อยใหญ่ ซึ่งทำให้เกิดรูปของกระดูกเคลื่อนไหวไปมาของกายต่าง ๆ นานา
๖. อัสนาสบัสสาสวาโย คือวาโยธาตุที่เป็นลมหายใจเข้าและหายใจออก

ทรรศนะทางพุทธปรัชญาถือว่า กายของคนหรือสัตว์ต้องประกอบด้วยธาตุ ๔ นี้ ถ้าขาดธาตุใดธาตุหนึ่งแล้ว กายไม่อาจตั้งอยู่ได้ ปฐวีธาตุธาตุเป็นธาตุพื้นฐาน อาโปธาตุเป็นธาตุที่เกาะกุมหรือคุมให้ปฐวีธาตุรวมตัวเข้าด้วยกัน เดโชธาตุทำให้อบอุ่นไม่เน่าเสียไป และวาโยธาตุช่วยพยุ่งไว้และให้เกิดการเคลื่อนไหวไปมา เนื่องจากธาตุทั้ง ๔ นี้ เป็นธาตุที่เป็นพื้นฐานสำคัญและเป็นที่ยึดอาศัยของรูปอื่น ๆ จนทำให้เกิดกระบวนการชีวิตขึ้นมา ธาตุ ๔ นี้จึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งในพุทธปรัชญา

๑ ม. ม. ๑๒/๓๔๔/๒๔๔

๒ ม. ม. ๑๒/๓๔๔/๒๔๔

ว่า มหาภูตรูป ส่วนรูปที่อิงอาศัยธาตุ ๕ หรือมหาภูตรูป ๕ นี้ มีชื่อว่า อุปาทายรูป ซึ่งมีอยู่ ๒๔ รูป^๑ ดังนั้น ในพระสูตร นอกจากจะวิเคราะห์ร่างกายเป็นธาตุ ๔ แล้ว ยังทอนย่อยเป็นมหาภูตรูป ๔ (คือรูปใหญ่ ๔) และอุปาทายรูป ๒๔ (คือรูปอาศัย ๒๔) รวมเป็น ๒๘ รูปด้วย รูป ๒๘ นี้มีกล่าวไว้ในพระอภิธรรมเช่นเดียวกัน ความแตกต่างกันก็คือ ในพระอภิธรรมกล่าวถึงรูป ๒๘ ไว้อย่างละเอียดและเป็นระบบมากกว่าในพระสูตร

ส่วนที่วิเคราะห์ร่างกายออกเป็นธาตุ ๕ นั้น คือถือเอาตามนัยของธาตุ ๕ ดังที่กล่าวแล้ว เพิ่มอากาศธาตุเป็นธาตุที่ ๕ ส่วนวิญญาณธาตุเป็นธาตุที่ ๖ นั้น เป็นเรื่องของจิต วิญญาณหรือจิตนั้นพุทธปรัชญาไม่ถือว่าเป็นส่วนประกอบของกาย แต่ถือว่าวิญญาณหรือจิตนั้น มีความสัมพันธ์กับกายอย่างใกล้ชิดมาก การตั้งอยู่ของกายและของจิตต่างก็เป็นปัจจัยของกันและกันอยู่ ดังนั้น ธาตุที่เป็นส่วนประกอบของกายจึงมี ๕ ธาตุดังกล่าว

อากาศธาตุ หมายถึงช่องว่างในร่างกาย เป็นธาตุที่อาศัยธาตุ ๔ (มหาภูตรูป) เกิดขึ้น - พุทธปรัชญาถือว่า กายที่กุมกันเข้าโดยธาตุ ๔ จนเห็นเป็นรูปร่างกายนั้น มิได้ประกอบกันเข้าในรูปเป็นแท่งตันหรือมีเนื้อเดียวกันโดยตลอด แต่มีช่องว่างชั้นน้อยโดยทั่วไป มีช่องที่ใหญ่และช่องที่เล็ก ช่องใหญ่ เช่น ช่องปาก ช่องจมูก และช่องหู เป็นต้น ที่เป็นช่องเล็ก เช่น ช่องขมขื่น ที่อยู่ตามผิวหนัง ช่องว่างระหว่างเซลล์ และกระทั่งช่องว่างระหว่างรูปกลาปะต่อรูปกลาปะ เป็นต้น

๒. องค์ประกอบของกายตามนัยของอายตนะ ๖

มีการวิเคราะห์กายอีกแบบหนึ่งที่นิยมใช้ในพระสูตร คือ การวิเคราะห์ร่างกายออกเป็น ๖ ส่วน เรียกชื่อว่า อายตนะภายใน ๖^๒ การวิเคราะห์แบบนี้เป็นการวิเคราะห์โดยถือเอาการทำหน้าที่ของกายเป็นหลัก การทำหน้าที่ของกายดังกล่าวมานั้น คือทำหน้าที่รับรู้หรือเป็นทางให้รับรู้โลกภายนอก การที่มนุษย์จะรับรู้โลกภายนอกได้ ต้องอาศัยกายเป็นทางรับรู้หรือเป็นเครื่องมือรับรู้จึงจะรับรู้ได้ จากแง่ นี้ กายทั้งหมดก็แบ่งได้เป็น ๖ ส่วน คือ

๑. จักขุ - ตา เป็นทางหรือทำหน้าที่รับรู้โลกภายนอกในส่วนที่เป็นรูปต่าง ๆ (รูปะ)
๒. โสตะ - หู เป็นทางหรือทำหน้าที่รับรู้โลกภายนอกที่เป็นเสียงต่าง ๆ (สัททะ)
๓. ชานะ - จมูก เป็นทางหรือทำหน้าที่รับรู้โลกภายนอกที่เป็นกลิ่นต่าง ๆ (คันธะ)
๔. ชิวหา - ลิ้น เป็นทางหรือทำหน้าที่รับรู้โลกภายนอกที่เป็นรสต่าง ๆ (รสชะ)
๕. กายะ - กาย เป็นทางหรือทำหน้าที่รับรู้โลกภายนอกที่มากกระทบกายชนิดต่าง ๆ (โณฏฐัพพะ)
๖. มโน* - ใจหรือหทัยวัตถุ เป็นทางหรือทำหน้าที่รับรู้โลกภายนอกที่เป็นธรรมารมณ์ต่าง ๆ (ธัมมารัมมณะ)

ถ้าเปรียบเทียบการวิเคราะห์กายลงเป็นธาตุ ๔ กับการวิเคราะห์กายลงเป็นอายตนะภายใน ๖ นั้น จะเห็นว่า ไม่ได้เป็นการวิเคราะห์ที่ขัดกันหรือต่างกันโดยทางเนื้อหาใด ๆ เลย แต่เป็น

๑ ม. อุปริ. ๑๔/๘๓/๖๒

๒ ที. มหา. ๑๐/๒๔๒/๒๗๔ ม. มุ. ๑๒/๑๔๓/๔๒

= อายตนะภายใน ๖ นี้ บางครั้งเรียกว่า อินทรีย์ ๖ (ที. มหา. ๑๐/๕๐๐/๔๔๕)

* คำว่า มโน ในที่นี้ หมายถึงส่วนที่เป็นหทัยรูป ซึ่งมี ๒ อย่าง คือ (๑) มังสหทัยรูป หมายถึง-(ต่อ)-

การอธิบายกายที่อยู่คนละช่วงหรือต่างชั้นคอนกัน คือการวิเคราะห์กายลงเป็นธาตุ ๔ นั้น เป็นการวิเคราะห์ที่สืบค้นไปถึงองค์ประกอบที่เป็นพื้นฐานแรกที่สุดของกายทั้งหมดว่า เบื้องต้นแรกของกายนี้คืออะไร หรือกายที่ตั้งอยู่เป็นรูปกายนี้ประกอบขึ้นมาจากอะไร ส่วนการวิเคราะห์กายลงเป็นอายตนะภายใน ๖ นั้น ไม่ได้มุ่งวิเคราะห์องค์ประกอบส่วนที่เป็นพื้นฐานแรกของกาย แต่เป็นการวิเคราะห์กายตามที่เป็นอยู่ ซึ่งเป็นกายที่ตั้งอยู่แล้ว เป็นการแบ่งกายออกเป็นส่วน ๆ โดยคำนึงถึงคุณสมบัติหรือการทำหน้าที่ของกายส่วนนั้น ๆ เป็นหลัก อนึ่ง การวิเคราะห์กายลงเป็นธาตุ ๔ นั้น เป็นการกล่าวองค์ประกอบของกายเฉพาะแง่ของมหาภูตรูปเท่านั้น ส่วนการวิเคราะห์กายลงเป็นอายตนะภายใน ๖ เป็นการกล่าวในแง่ของอุปาทายรูปส่วนหนึ่ง การวิเคราะห์กายทั้ง ๒ แบบในพระสูตรนี้ แตกต่างจากที่แสดงไว้ในพระอภิธรรม ในพระอภิธรรมได้วิเคราะห์ส่วนประกอบของกายทั้งที่เป็นมหาภูตรูปและอุปาทายรูปอย่างละเอียด

ในพระสูตรนั้น ยังมีสูตรอีกหลายสูตรที่กล่าวถึงองค์ประกอบของกายไว้โดยนัยที่ต่างออกไป เช่น ในปายาสีราชัญญสูตร^๑ กล่าวว่า "กายนี้ ประกอบด้วยอายุ โอษฐ์และวิญญาณเมื่อใด กายนี้ก้าวไปได้ ถอยกลับได้ ยืนได้ นั่งได้ สำเร็จการนอนได้ เห็นรูปด้วยนัยนตาได้ ฟังเสียงด้วยหูได้ ตมกลิ่นด้วยจมูกได้ ลิ้มรสด้วยลิ้นได้ สัมผัสสิ่งต้องกายด้วยกายได้ และรู้ธรรมารมณด้วยใจได้ กายนี้ ถ้าไม่ประกอบด้วยอายุ โอษฐ์ และวิญญาณ เมื่อนั้นกายนี้ก้าวไปไม่ได้ ถอยกลับไม่ได้ ยืนไม่ได้ นั่งไม่ได้ สำเร็จการนอนไม่ได้ เห็นรูปด้วยนัยนตาไม่ได้ ฯลฯ"

การแสดงองค์ประกอบของกายในสูตรต่าง ๆ ในพระสูตรนั้น เป็นการแสดงที่ต่างวาระ ต่างเวลา ต่างสถานที่ และต่างบุคคล ดังนั้น นัยที่แสดงไว้ในแต่ละสูตรจึงต่างกัน ความต่างกันที่ยกขึ้นมาแสดงในสูตรแต่ละสูตรนั้น เป็นความต่างกันของชั้นตอนที่ยกขึ้นมาแสดงเป็นส่วนใหญ่ ดังเช่นในปายาสีราชัญญสูตรนี้ กล่าวถึงองค์ประกอบของกายโดยมุ่งเอาชั้นตอนของเหตุปัจจัยที่เป็นองค์ประกอบของกายที่ใกล้ที่สุดหรือที่เป็นปัจจุบันเป็นหลัก ไม่ได้มุ่งเอาชั้นตอนของเหตุปัจจัยที่เป็นองค์ประกอบของกายที่สืบค้นเข้าไปถึงปฐมเหตุหรือเหตุปัจจัยในอดีต ถึงอย่างไรก็ตาม แต่ก็มีข้อสังเกตได้ว่า ถ้าเรื่องใดที่ยกมาแสดงนั้น เป็นเรื่องเดียวกันหรือชั้นตอนเดียวกัน ก็คงมีเนื้อความเดียวกันแม้จะแสดงไว้ต่างสูตรก็ตาม

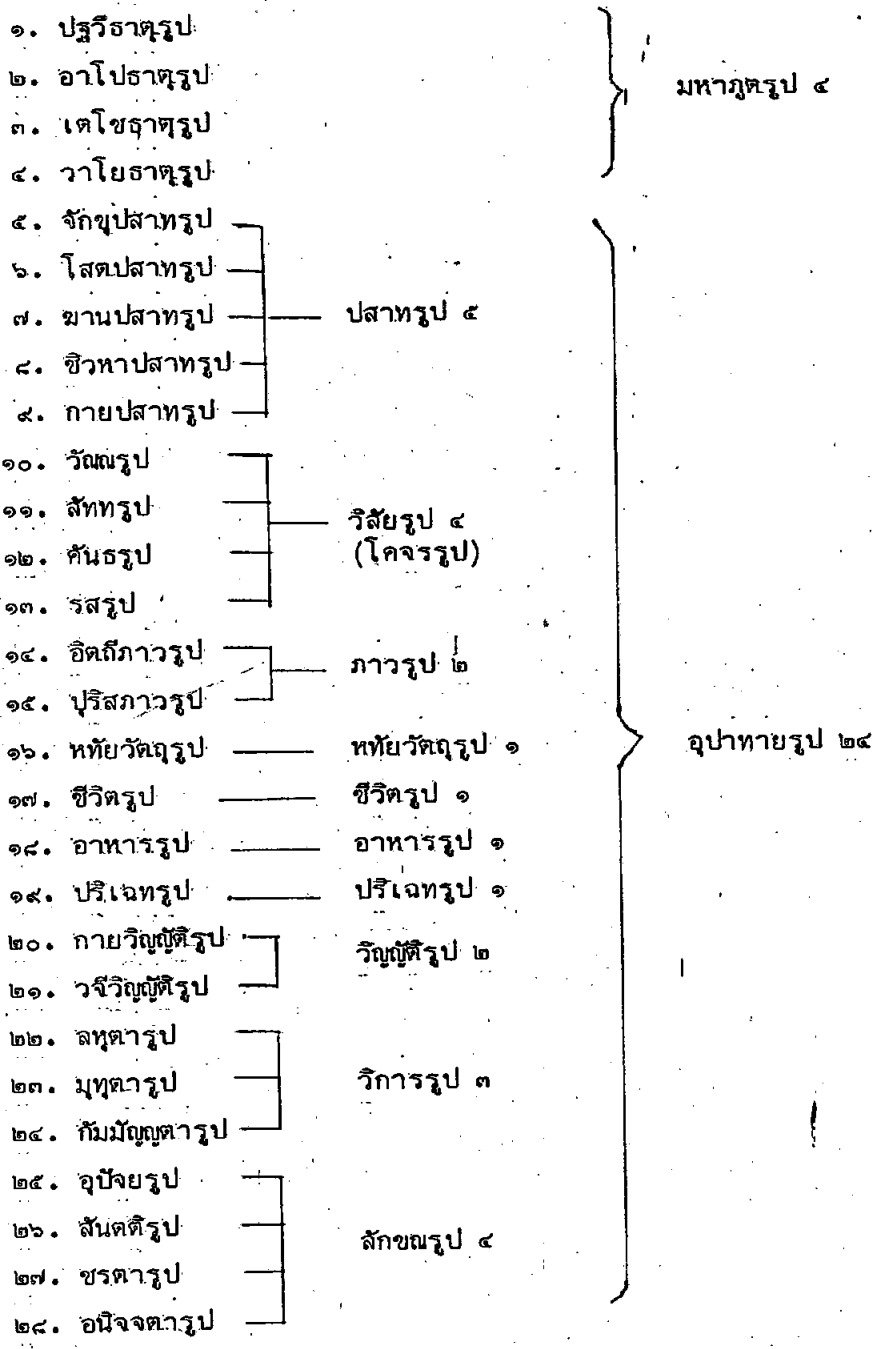
ข. องค์ประกอบของกายตามแนวพระอภิธรรม

๑. รูป ๒๔

ในพระอภิธรรมได้วิเคราะห์กายลงเป็นส่วนประกอบย่อยอย่างพิศดาร คือวิเคราะห์กายลงเป็นรูป ๒๔ รูป ดังนี้

— รูปที่เป็นเนื้อหัวใจ ซึ่งจัดเป็นกาย เพราะเมื่อกระทบกับสิ่งที่มาสัมผัสถูกต้อง ทำให้มีความรู้สึกเจ็บปวด ร้อน เย็น อ่อน แข็ง เป็นต้นได้ (๒) วัตถุหทัยรูป หรือหทัยวัตถุ หมายถึงรูปชนิดหนึ่งที่เกิดอยู่ในมังสหทัยรูป ซึ่งทำหน้าที่หรือเป็นทางที่รับรู้อารมณ์ต่าง ๆ

๑ ที. มหา. ๑๐/๓๑๔/๓๐๔

คำอธิบายรูป ๒๘ โดยสังเขป

ปฐวีธาตุรูป

ปฐวีธาตุ จัดเป็นรูปอย่างหนึ่ง มีลักษณะเด่นชัด ลักษณะพิเศษของปฐวีธาตุ มี ๔ ประการ

คือ ^๑

- ๑. มีความแข็งเป็นลักษณะ

๑ วิสุมิรรรคแปล, ฉบับของมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุธวิทยาลัย, ภาค ๒ ตอน ๒, หน้า ๖๑

๒. มีการทรงอยู่เป็นกิจ

๓. มีการรับไว้เป็นผล และ

๔. มีธาตุอื่น (อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ) เป็นเหตุใกล้

ปฐวีธาตุ จำแนกได้เป็น ๔ ประเภท คือ

๑. ปรมัตถปฐวีหรือลักขณปฐวี มีลักษณะแข็งและอ่อน สามารถถูกต้องสัมผัสได้

๒. สัมผัสการปฐวี คือปฐวีธาตุที่เป็นส่วนประกอบที่มีอยู่ในสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ปฐวีประเภท

นี้ มี ๒ ชนิด คือ

๑) อัชฉัตติกปฐวี คือปฐวีธาตุที่เป็นองค์ประกอบภายในร่างกายของคนและสัตว์ทั้งหลาย มี ๒๐ อย่าง มี ผม ขน เล็บ และฟัน เป็นต้น

๒) พาหิรปฐวี คือปฐวีธาตุภายนอก มิได้มีอยู่ในร่างกายของคนและสัตว์ มี ๖ ประการ คือ (๑) อโย เหล็ก (๒) โลหะ ทองแดง (๓) รชตะ เงิน (๔) ชาตฺรปะ ทอง (๕) ภูมิ ดิน และ(๖) ปาสาณะ หิน

๓. กลีสปฐวี คือดินที่ใช้ทำเป็นเครื่องหมายในการเจริญสมถกัมมัฏฐาน โดยการกำหนดหรือทำ ดินให้เป็นอารมณ์

๔. สมมติปฐวี คือดินที่สมมติเรียกว่าแผ่นดินที่ใช้ในการทำนา ไร่ หรือสวน

อาโปธาตุรูป

อาโปธาตุ จัดเป็นรูปอย่างหนึ่ง มีลักษณะเอิบอาบ ชิมซาบ ไหลไป และทำให้ชุ่มชื้น มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ

๑. มีการเกาะกุมหรือการไหลไปเป็นลักษณะ

๒. มีการช่วยเพิ่มพูนธาตุอื่นเป็นกิจ

๓. มีการยึดเอาธาตุอื่นรวมกันเข้าไว้เป็นผล และ

๔. มีธาตุที่เหลือเป็นเหตุใกล้

อาโปธาตุ จำแนกได้เป็น ๔ ประเภท คือ

๑. ปรมัตถอาโปหรือลักขณอาโป มีลักษณะไหลหรือเกาะกุม ไม่อาจเห็นได้ หรือรู้ได้ด้วยการสัมผัส แต่เป็นสิ่งที่รู้ได้ด้วยใจ

๒. สัมผัสการอาโป คืออาโปธาตุที่เป็นส่วนประกอบอยู่ในส่วนต่าง ๆ ของร่างกายหรือพืช มี ๒ ชนิด คือ

๑) อัชฉัตติกอาโป คืออาโปธาตุที่เป็นส่วนประกอบอยู่ในส่วนต่าง ๆ ของร่างกายคน และสัตว์ มี ๑๒ อย่าง เช่น ดี น้ำตา และเสมหะ เป็นต้น

๑ ขุนสรพรกิจโกศล, คู่มือการศึกษารูปสังคหวิภาค ปริเฉทที่ ๖, (พระนคร: โรงพิมพ์อัมพลาพิทยา, ๒๕๑๐), หน้า ๑๗

๒. วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมากุฎราชวิทยาลัย, ภาค ๒ ตอน ๒, หน้า ๖๑

๓ ขุนสรพรกิจโกศล, คู่มือการศึกษารูปสังคหวิภาค ปริเฉทที่ ๖, หน้า ๑๔

๒) พหิรอาโป คืออาโปธาตุภายนอก เป็นอาโปธาตุที่มีอยู่ในสิ่งต่าง ๆ นอกจากคนและสัตว์ มี ๖ อย่าง คือ (๑) มุลรโส น้ำที่อยู่ในราก (๒) ชันรโส น้ำที่อยู่ในลำต้น (๓) ตจรโส น้ำที่อยู่ในเปลือก (๔) ปีตรโส น้ำที่อยู่ในใบ (๕) ปุบพรโส น้ำที่อยู่ในดอก (๖) ผลรโส น้ำที่อยู่ในผล

๓. กลินอาโป คือน้ำที่ใช้เป็นนิมิตในการเจริญสมถกัมมัฏฐาน โดยกำหนดน้ำหรือทำน้ำให้เป็น
อารมณ์
๔. สมมติอาโป คือน้ำที่สมมติเรียกกันตามปกติ เช่น น้ำฝน น้ำค้าง น้ำบ่อ และน้ำในแม่น้ำ
ลำคลอง เป็นต้น

เตโชธาตุรูป

เตโชธาตุ จัดเป็นรูปอย่างหนึ่ง มีลักษณะร้อนหรือให้ความอบอุ่น มีคุณสมบัติพิเศษ ๔ ประการ
ดังนี้

- ๑. มีความร้อนเป็นลักษณะ
- ๒. มีการทำให้ย่อย เป็นกิจ
- ๓. มีการช่วยทำให้มีความอ่อน(แก่ร่างกาย)ไว้เรื่อยไปเป็นผล และ
- ๔. มีธาตุที่เหลือเป็นเหตุไกล

เตโชธาตุ จำแนกได้เป็น ๔ ประเภท คือ

- ๑. ปรมัตถเตโชหรือลักษณะเตโช มีลักษณะที่ร้อนและเย็น
- ๒. สัมภารเตโช คือเตโชธาตุที่เป็นส่วนประกอบอยู่ในส่วนต่าง ๆ ของร่างกายคนและสัตว์

มี ๒ ชนิด คือ

๑) อัชฌัตติกเตโช ได้แก่เตโชธาตุที่เป็นส่วนประกอบอยู่ในส่วนต่าง ๆ ของร่างกายคนและสัตว์ มี ๔ อย่าง คือ (๑) อุสมเตโช เตโชธาตุที่ทำให้เกิดความอบอุ่นภายในร่างกาย (๒) ปาจกเตโช เตโชธาตุที่ทำหน้าที่ย่อยอาหาร (๓) ชีรณเตโช เตโชธาตุที่ทำให้ร่างกายทรุดโทรมหรือเปลี่ยนแปลงไป (๔) สันตปาเตโช เตโชธาตุที่ทำให้ร่างกายกระสับกระส่าย

๒) พาหิรเตโช ได้แก่ธาตุไฟภายนอก มีอยู่ในสิ่งต่าง ๆ ที่ไม่มีชีวิต เช่น กัญชุกคิ ไฟหิน ภูสัคคิ ไฟกลบ สังการัคคิ ไฟขยะ และตีสัคคิ ไฟทัญ่าแห้ง เป็นต้น

๓. กลินเตโช ได้แก่ไฟที่ใช้เป็นนิมิตในการเจริญสมถกัมมัฏฐาน โดยกำหนดไฟหรือทำไฟให้
เป็นอารมณ์

๔. สมมติเตโช ได้แก่ไฟตามปกติที่เราสมมติเรียกกันทั่วไป เช่น ไฟุงข้าว ไฟ่าน ไฟฟ้า
 เป็นต้น

๑. วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ภาค ๒ ตอน ๒, หน้า ๖๑
๒. ขุนสรรพกิจโกศล, คู่มือการศึกษารูปสังคหวิภาค ปริเฉทที่ ๖, หน้า ๒๐
๓. บุญมี เมธางกูร และ วรณสิทธิ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมตลสังคหะ ปริเฉทที่ ๖, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๑๓
= เตโชธาตุที่มีลักษณะร้อนเรียกว่า อุทเตโช เตโชธาตุที่มีลักษณะเย็น เรียกว่า สิตเตโช

วาโยธาตุรูป

วาโยธาตุ จัดเป็นรูปอย่างหนึ่ง เรียกว่าวาโยธาตุรูป มีลักษณะยึดหยุ่น หรือเคลื่อนไหวไป
มาก มีคุณสมบัติพิเศษ ๔ ประการ^๑ คือ

๑. มีความพองตัวไว้เป็นลักษณะ
๒. มีความเคลื่อนไหวเป็นกิจ
๓. มีความแสดงท่าทางต่าง ๆ ได้เป็นผล และ
๔. มีธาตุที่เหลือเป็นเหตุไกล

วาโยธาตุ จำแนกได้เป็น ๔ ประเภท^๒ คือ

๑. ปรมัตถวาโยหรือลักขณวาโย มีสภาพลักษณะที่แสดงอาการเค่งตั้ง เคลื่อนไหว หรือให้
เกิดการพองตัวไว้
๒. สัมภารวาโย คือวาโยธาตุที่มีอยู่ในร่างกายของคนและสัตว์ มีอยู่ ๒ชนิด คือ
 - ๑) อัชตัตติกวาโย ได้แก่วาโยธาตุที่เป็นส่วนประกอบอยู่ในส่วนต่าง ๆ ของร่าง
กายคนและสัตว์ มี ๖ อย่าง คือ (๑) อุทอังคมาวาโย วาโยธาตุที่พุดขึ้นเบื้องบน (๒)
อโรคมวาโย วาโยธาตุที่พุดลงเบื้องต่ำ (๓) กุจฉิฏฐวาโย วาโยธาตุที่อยู่ในท้อง (๔)
โกฏฐาสวาโย วาโยธาตุที่อยู่ในลำไส้ (๕) อังคมังคานุสสารวาโย ลมที่พุดอยู่ที่ทั่วร่างกาย
และ (๖) อัสนาสบัสสาสวาโย ลมหายใจเข้าออก
 - ๒) พาหิรวาโย ได้แก่วาโยธาตุภายนอกกายคนและสัตว์ เช่น อุตตราวตา ลมเหนือ
เวรัมภวตา ลมใต้ฝุ่น อุดหวาตา ลมร้อนเป็นต้น
๓. กลีณวาโย ได้แก่ลมที่ใช้เป็นนิมิตในการเจริญสมถกัมมัฏฐาน โดยกำหนดลมหรือทำลมให้
เป็นอารมณ์
๔. สมมติวาโย ได้แก่ลมที่พุดไปมาตามธรรมชาติ

จักขุประสาทรูป

จักขุประสาทรูป คือรูปที่มีความใสสามารถรับรูปรามณ์คือสีต่าง ๆ ได้ มีขนาดเท่าหัวเหา ตั้ง
อยู่ในใจกลางแววตาดำ ได้รับการค้ำจุนจากมหาภูตรูป ๔ และได้รับการอุปถัมภ์กด้วย อตุ จิต อาหารและ
อายุ มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๑ คือ

๑. มีความผ่องใสแห่งมหาภูตรูปที่กระทบอารมณ์คือเห็นรูปได้เป็นลักษณะ
๒. มีอันวนเวียนอยู่ในรูปทั้งหลายเป็นกิจ
๓. มีความเป็นฐานรองรับจักขุวิญญาณเป็นผล และ
๔. มีมหาภูตรูปอันเกิดแต่กรรมเป็นเหตุไกล

๑ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมากุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๒ ตอน ๒, หน้า ๖๑
๒ ขุนสรพกิจโกศล, คู่มือการศึกษารูปสังคหวิภาค ปริเฉทที่ ๖, หน้า ๒๓
๓ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมากุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๒๐

โสตประสาทรูป

โสตประสาทรูป คือรูปที่มีความใสและประณีตเป็นพิเศษจนสามารถรับสัทธาณณ์คือเสียงต่าง ๆ ได้ โสตประสาทรูปนี้ มีลักษณะดังวงแหวน ตั้งอยู่ในภายในช่องหู มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๑ คือ

๑. มีความส่องใสแห่งมหากุศรูปที่กระทบอาณณ์คือไคยีนเสียงได้ เป็นลักษณะ
๒. มีการวนเวียนอยู่ในอาณณ์คือเสียงทั้งหลายเป็นกิจ
๓. มีความเป็นที่รองรับโสตวิญญาณเป็นผล และ
๔. มีมหากุศรูปอันเกิดแต่กรรม เป็นเหตุไกล

ขานประสาทรูป

ขานประสาทรูป คือรูปที่มีความใสและปราณีตเป็นพิเศษจนสามารถรับคันธธาณณ์คือกลิ่นต่าง ๆ ได้ ขานประสาทรูปนี้ มีลักษณะดังกีบเท้าพะ ตั้งอยู่ในภายในช่องจมูก มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๒ คือ

๑. มีความส่องใสแห่งมหากุศรูปที่กระทบอาณณ์คือไคยีนกลิ่นได้ เป็นลักษณะ
๒. มีอันวนเวียนอยู่ในอาณณ์คือกลิ่นทั้งหลายเป็นกิจ
๓. มีความเป็นที่รองรับขานวิญญาณเป็นผล และ
๔. มีมหากุศรูปอันเกิดแต่กรรม เป็นเหตุไกล

ชีวหาประสาทรูป

ชีวหาประสาทรูป คือรูปที่มีความใสและปราณีตเป็นพิเศษจนสามารถรับรสธาณณ์คือรสต่าง ๆ ได้ ชิวหาประสาทรูปนี้มีลักษณะดังปลายกลีบดอกกุหลาบ ตั้งอยู่ในท่ามกลางลิ้น มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๓ คือ

๑. มีความส่องใสแห่งมหากุศรูปที่กระทบอาณณ์คือรสได้ เป็นลักษณะ
๒. มีอันทวนเวียนวนเวียนอยู่ในอาณณ์คือรสเป็นกิจ
๓. มีอันเป็นฐานรองรับชีวหาวิญญาณเป็นผล และ
๔. มีมหากุศรูปอันเกิดแต่กรรม เป็นเหตุไกล

กายประสาทรูป

กายประสาทรูป คือรูปที่มีความส่องใสและปราณีตเป็นพิเศษจนสามารถรับสัมผัสต่าง ๆ มี เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน และตึงเป็นต้นได้ มีอยู่ทั่วร่างกาย เว้นที่ปลายผม ปลายขน เล็บ หน้าที่หนา และที่รวมแห่งอาหารใหม่เป็นต้น มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๔ คือ

๑. มีความส่องใสแห่งมหากุศรูปที่สามารถกระทบอาณณ์คือถูกต้องสัมผัสได้ เป็นลักษณะ
๒. มีอันวนเวียนทวนเวียนไปในอาณณ์คือผัสสุรพะเป็นกิจ

-
๑. วิสุทธิมรรคแปด, ฉบับของมหาหมากุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๒๑
 ๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑
 ๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑
 ๔. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑

๓. มีความเป็นฐานที่รองรับกายวิญญาณเป็นผล และ
 ๔. มีมหากุตรูป ๔ อันเกิดแก่กรรมเป็นเหตุไกล

วิณรูป

วิณรูป ได้แก่สีหรือรูปต่าง ๆ ที่แสดงให้ปรากฏแก่จิตทางตาว่ามีรูปร่างลักษณะอย่างไร อนึ่ง การที่จะรู้ว่าคนใดคนหนึ่งโกรธ ดีใจ หรือเสียใจเป็นต้น ก็เพราะรูปนั่นเองที่เป็นเครื่องบังถึงความรู้สึกของเขา รูปที่ทำให้ปรากฏเป็นรูปร่างลักษณะให้เป็นที่รู้จักกันได้นั้น ก็คือสีนั่นเอง วิณรูปนี้รู้ได้ด้วยจักขุปสาท ทำให้เกิดจักขุวิญญาณคือการเห็นรูปขึ้น รูปที่ปรากฏเป็นอารมณ์แก่จักขุวิญญาณเรียกว่ารูปารมณวิณรูปสมบูรณ์สมบัติพิเศษ ๔ ประการ^๑ คือ

๑. มีอันกระทบจักขุเป็นลักษณะ
๒. มีความเป็นวิสัยแห่งจักขุวิญญาณเป็นกิจ
๓. มีความเป็นโคจรแห่งจักขุวิญญาณนั่นเองเป็นผล และ
๔. มีมหากุตรูป ๔ เป็นเหตุไกล

สัททรูป

สัททรูป คือเสียงต่าง ๆ พุทธปรัชญาถือว่าเสียงเป็นรูปอย่างหนึ่ง เกิดจากการเปล่งออกมา รูปที่เกิดจากการเปล่งเสียงออกมา เรียกว่าสัททะ สัททรูปนี้รู้ได้ด้วยโสตปสาท ทำให้เกิดโสตวิญญาณคือการได้ยินเสียงขึ้น เสียงที่ปรากฏเป็นอารมณ์แก่โสตวิญญาณเรียกว่าสัททารมณวิณรูปนี้มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๒ คือ

๑. มีอันกระทบโสตเป็นลักษณะ
๒. มีอันเป็นวิสัยแห่งโสตวิญญาณเป็นกิจ
๓. มีความเป็นโคจรแห่งโสตวิญญาณนั่นเองเป็นผล และ
๔. มีมหากุตรูป ๔ เป็นเหตุไกล

คันธรูป

คันธรูป ได้แก่กลิ่นต่าง ๆ กลิ่นเป็นรูปอย่างหนึ่ง คือรูปกลิ่นหรือคันธรูป รู้ได้ด้วยฆานปสาท ทำให้เกิดฆานวิญญาณคือการรู้กลิ่นขึ้น เช่นกลิ่นหอม กลิ่นเหม็น หรือกลิ่นแฉะ เป็นต้น คันธรูปหรือกลิ่นที่ปรากฏเป็นอารมณ์แก่ฆานวิญญาณ ชื่อว่าคันธารมณวิณรูปนี้มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๓ คือ

๑. มีอันกระทบฆานปสาทเป็นลักษณะ
๒. มีความเป็นวิสัยแห่งฆานวิญญาณเป็นกิจ
๓. มีความเป็นโคจรแห่งฆานวิญญาณนั่นเองเป็นผล และ
๔. มีมหากุตรูป ๔ เป็นเหตุไกล

๑. วิสุทธิธรรมรคแปล, ฉบับมหาภูมิบาลราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๒๗

๒ - ๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘

รสรูป

รสรูป ได้แก่รสต่าง ๆ รสเป็นรูปอย่างหนึ่งชื่อว่ารสรูป รสหรือรสรูปนี้รู้ได้ด้วยชีวหาปสาท ทำให้เกิดชีวหาวิญญานคือรูรสขึ้น รสหรือรสรูปที่ปรากฏเป็นอารมณ์แก่ชีวหาวิญญานชื่อว่ารสอารมณ์ รสรูปมีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๑ คือ

๑. มีการกระทบชีวหาปสาทเป็นลักษณะ
๒. มีความเป็นวิสัยแห่งชีวหาวิญญานเป็นกิจ
๓. มีความเป็นโคจรแห่งชีวหาวิญญานนั้นแหละเป็นผล และ
๔. มีมหากุตรูป ๔ เป็นเหตุไกล

โณฐัพพรูป

โณฐัพพรูป* ได้แก่สิ่งต่าง ๆ ที่ถูกต้องกายได้ โณฐัพพรูปรู้ได้ด้วยกายปสาท ทำให้เกิดกายวิญญานคือรูสิ่งที่มาต้องกายได้ว่า เย็น ร้อน อ่อน หรือแข็งเป็นต้น โณฐัพพรูปหรือสิ่งที่ต้องกายได้นี้ เมื่อว่าโดยประเภทต่าง ๆ แล้ว มีอยู่มากมาย แต่ถ้าถือเอาตามปรมาณีย์แล้ว มีเพียง ๓ คือ (๑) ปฐวีธาตุ (๒) เตโชธาตุ และ (๓) วาโยธาตุ ดังนั้น โณฐัพพรูปจึงแบ่งย่อยได้เป็น ๓ ตามลักษณะของธาตุทั้ง ๓ คือ (๑) ปฐวีโณฐัพพรูป ได้แก่โณฐัพพรูปที่มีลักษณะแข็งหรืออ่อน (๒) เตโชโณฐัพพรูป ได้แก่โณฐัพพรูปที่เย็นหรือร้อน และ (๓) วาโยโณฐัพพรูป ได้แก่โณฐัพพรูปที่ตึงหรือหย่อน ส่วนอาโปธาตุนั้น กระทบกายปสาทไม่ได้ อนึ่ง คุณลักษณะพิเศษของโณฐัพพรูปนี้ไม่มีโดยตรง จะเข้าใจลักษณะของโณฐัพพรูปได้โดยอาศัยคุณลักษณะพิเศษของมหากุตรูป ๓ คือ ปฐวีธาตุรูป เตโชธาตุรูป และวาโยธาตุรูปที่กล่าวแล้วข้างต้น

อิตถิถาวรูป

อิตถิถาวรูป หมายถึงรูปแสดงความเป็นเพศหญิง มีอยู่ทั่วไปตามร่างกาย เช่น เพศ ทรวดทรง และกิริยาท่าทางเป็นต้น อิตถิถาวรูปมีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๒ ดังนี้

๑. มีภาวะแห่งหญิงเป็นลักษณะ
๒. มีอันประกาศว่าหญิงเป็นกิจ
๓. มีภาวะคือการทำให้เพศ นิमित กิริยา และอากัปแห่งหญิงเป็นผล และ
๔. มีมหากุตรูป ๔ เป็นเหตุไกล

๑ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหามกุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๒๔

คำว่า วิสัย และโคจร แปลว่า อารมณ์ ด้วยกันทั้งคู่ แต่ถ้าจะถือเอาความหมายตามศัพท์ คำว่าวิสัย หมายถึงเป็นที่ให้เกิดอารมณ์แก่จิตและเจตสิก คำว่าโคจร หมายถึงเป็นที่ท่องเที่ยวไปของจิตและเจตสิก

* โณฐัพพรูป ไม่มีปรากฏในรูป ๒๔ เพราะถือว่า สิ่งที่เป็นตัวการให้เกิดโณฐัพพรูปก็คือ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุในมหากุตรูปนั่นเอง

๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔

ปรีสภารูป

ปรีสภารูป หมายถึงรูปที่แสดงความเป็นเพศชายให้ปรากฏ มีอยู่ทั่วไปตามร่างกาย เช่นภาวะที่แสดงเพศ ทรวดทรง และกิริยาท่าทาง เป็นต้น ปรีสภารูปมีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๑ คือ

๑. มีภาวะแห่งชายเป็นลักษณะ
๒. มีอันประกาศว่าเป็นชายเป็นกิจ
๓. มีภาวะคือการกระทำเพศแห่งชาย นิมิตแห่งชาย กิริยาท่าทางแห่งชาย และอากัปแห่งชายเป็นผล และ
๔. มีมหาภูตรูป ๔ เป็นเหตุไกล

หทัยรูป

หทัยรูป^๒ เป็นรูปที่เป็นที่ตั้งแห่งจิต มีลักษณะเหมือนบ่อ โตขนาดเมล็ดในบุนนาค มีโลหิตประมาณกึ่งของมือซึ่งล่อเลี้ยงอยู่ ตั้งอยู่ภายในช่องเนื้อหัวใจ(หทัยะ) เป็นที่อาศัยเกิดของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ* การกระทำทุกชนิดจะเป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมก็ตาม ต้องอาศัยหทัยรูปนี้เองเกิด ถ้าไม่มีหทัยรูปแล้ว คนย่อมทำงานหรือนึกคิดเรื่องต่าง ๆ ไม่ได้เช่นเดียวกับหุ่น หทัยรูปมีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๓ คือ

๑ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมฏฐราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๒๔

๒ บุญมี เมธางกูร และ วรณสิทธิ์ ไททยเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉท ที่ ๖, หน้า ๓๑

= หทัยรูปมี ๒ อย่าง คือ (๑) มังสหทัยรูป คือรูปที่เป็นเนื้อหัวใจ มีสีแดง มีสีฐานดังดอกบัวตูม ข้างนอกเกลี้ยง ข้างในเป็นรังเช่นดังภายในผลบวบขม (๒) วัตถุหทัยรูป หรือหทัยวัตถุ หมายถึงรูปชนิดหนึ่งที่เกิดอยู่ภายในมังสหทัยรูป ดังนั้น หทัยรูปในที่นี้จึงหมายถึงวัตถุหทัยรูป ไม่ใช่มังสหทัยรูป

ข้อสังเกตอีกอย่างหนึ่งคือ มังสหทัยรูปซึ่งมีสีฐานคล้ายดอกบัวนั้น ถ้าเป็นของคนมีปัญญาจะมีลักษณะแฉกน้อยหนึ่ง ของคนที่มีปัญญาอ่อนคงตูมอยู่ ส่วนโลหิตภายในหัวใจนั้น ถ้าเป็นของคนราคะจริต จะเป็นสีแดง ของคนโทสจริตมีสีดำ ของคนโมหจริตมีสีดั่งน้ำล้างเนื้อ ของคนวิตกจริตมีสีดั่งเยื่อถั่วพู ของคนศรัทธาจริตมีสีดั่งดอกกรรณิการ ของคนปัญญาจริตมีสีม่วงใสขาวบริสุทธิ์ไม่มีวามอง ดังนั้นโลหิตจึงมิใช่เป็นสิ่งที่มีสีแดงเพียงอย่างเดียว (วิสุทธิมรรคแปล, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๖๓)

* คำว่า มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ ต่างกันดังนี้ มโนธาตุ หมายถึงจิต ๓ ดวง คือ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ ดวง และสัมปฏิจฉนจิต ๒ ดวง ส่วนมโนวิญญาณธาตุ หมายถึงจิต ๓๖ ดวง เว้นทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ ดวง (บุญมี เมธางกูร และ วรณสิทธิ์ ไททยเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ. โรงพิมพ์สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๒๔), หน้า ๘๗)

๓ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมฏฐราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๓๑

- ๑. มีความเป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ เป็นลักษณะ
- ๒. มีการทรงไว้ซึ่งธาตุดังกล่าว เป็นกิจ
- ๓. มีการรักษาไว้ซึ่งธาตุดังกล่าวเป็นผล และ
- ๔. มีมหาภูตรูปเป็นเหตุใกล้

ชีวิตรูป

ชีวิตรูป หมายถึงกำลังที่ทำให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ กำลังที่ทำให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ดังกล่าวนี้ จัดเป็นรูปชนิดหนึ่ง เรียกว่าชีวิตรูป ชีวิตรูปนี้มีหน้าที่รักษาสหชาตรูป^{*}ให้คงอยู่ และเป็นไปได้ตลอดอายุของรูปนั้น ๆ ดุจน้ำรักษาไม้ทิ้งหลายที่เกิดในน้ำ เช่นบัวเป็นต้นให้อยู่ต่อไปได้ ชีวิตรูปมีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๑ ดังนี้

- ๑. มีการตามรักษาสหชาตรูปไว้เป็นลักษณะ
- ๒. มีการยังสหชาตรูปเหล่านั้นให้เป็นไปเป็นกิจ
- ๓. มีอันดำรงไว้ซึ่งสหชาตรูปเหล่านั้นเป็นผล และ
- ๔. มีมหาภูตรูปที่ตนจะพึงให้เป็นไปด้วยอำนาจการตามรักษาเป็นเหตุใกล้

อาหารรูป

อาหารรูป คือ กวฬิงการาหาร^๒ แต่ตัวอาหารจริง ๆ หมายถึงโอชาที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ ดังนั้น อาหารรูปจึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โอชารูป อาหารรูปนี้ เป็นเครื่องยังชีวิตให้เจริญเติบโต

* สหชาตรูป รูป หมายถึงรูปที่เกิดพร้อมกันและดับพร้อมกัน มี ๑๔ รูป คือ มหาภูตรูป ๔ ปสาทรูป ๔ โคจรรูป ๓ ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ และปริเฉทรูป ๑ ดังนั้น รูปที่เป็นสหชาตรูปของชีวิตรูปจึงมี ๑๓ รูป สหชาตรูปทั้ง ๑๔ นี้ เป็นกัมมชรูปคือรูปที่เกิดแต่กรรม หรือมีกรรมเป็นสมุฏฐาน รูปเหล่านี้แม้เกิดแต่กรรมก็จริง แต่กรรมมิได้เป็นตัวรักษารูปเหล่านั้นไว้ กรรมเป็นเพียงตัวสมุฏฐานที่ทำให้รูปเหล่านั้นเกิด แต่สิ่งที่ตามรักษารูปเหล่านั้นไว้คือชีวิตรูป จะเห็นได้ว่า ตัวชีวิตรูปเองเป็นทั้งกัมมชรูป(คือเกิดแต่กรรม) และทั้งทำหน้าที่รักษากลุ่มกัมมชรูปด้วยกันให้ดำรงอยู่ได้จนครบอายุ ด้วยเหตุนี้เอง ในพุทธปรัชญาจึงถือว่า ชีวิตมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับกรรม (กุศลกรรมและอกุศลกรรม) คือเมื่อกัมมชรูปเกิดขึ้น ก็มีชีวิตรูปเกิดขึ้นพร้อมกันด้วย เพื่อทำหน้าที่รักษากัมมชรูปเหล่านั้น

๑ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๒๔

๒ ที. ปาฎิ. ๑๑/๒๔๔/๒๑๗ ม. มุ. ๑๒/๑๑๓/๗๔

= กวฬิงการาหาร หมายถึงอาหารที่ต้องกลืนกินเข้าไป เช่น ข้าว น้ำ และผลไม้เป็นต้น ที่บำรุงหล่อเลี้ยงร่างกาย (จำพวกยาฉีดที่ฉีดเข้าไปทางร่างกายเพื่อให้มีกำลัง แม้จะไม่ใช่กลืนกินก็จัดอยู่ในกวฬิงการาหาร) อาหารตามทรรศนะพุทธปรัชญา มี ๔ ชนิด คือ (๑) กวฬิงการาหาร อาหารคือคำข้าว (๒) ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ (๓) มโนสัญเจตนาหาร อาหารคือมโนสัญเจตนา และ (๔) วิญญาณาหาร อาหารคือวิญญาณ

หรือยังรูป(อาหารรูป ๑๒)ให้เกิดขึ้นติดต่อกันไปจุดที่เลี้ยง อาหารรูปมีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๑ คือ

๑. มีโอชา*เป็นลักษณะ (มีการทำให้รูปเจริญขึ้นเป็นลักษณะ)
๒. มีอันนำมาซึ่งรูปเป็นกิจ
๓. มีการค้ำจุนร่างกายเป็นผล และ
๔. มีวัตถุอันพึงทำให้เป็นคำแล้วกลืนเป็นเหตุไกล

ปริเฉทรูป

ปริเฉทรูป** คือรูปที่ไม่มีสภาวะของตนเองโดยเฉพาะ แต่เป็นรูปช่องว่างที่เกิดขึ้นในระหว่างช่องที่ตัดตอนของรูปกลาปะต่อรูปกลาปะ ทรรคนะทางพุทธปรัชญาไม่ถือว่า สิ่งประกอบขึ้นเป็นสิ่งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตนั้น ประกอบขึ้นติดกันเป็นเนื้อเดียวกันหมด แต่ถือว่า มีช่องว่าง(ปริเฉทรูป) คั่นอยู่ระหว่างรูปกลาปะทั้งหลายซึ่งมีอยู่นับไม่ถ้วน รูปกลาปะเหล่านั้นไม่ได้ติดกันอยู่เป็นเนื้อเดียวกัน แต่ประกอบรวมกันอยู่โดยมีช่องว่างกันอยู่ระหว่างทุก ๆ รูปกลาปะ เพราะเหตุที่มีช่องว่าง(ปริเฉทรูป)ตัดตอนนี้เอง จึงทำให้เรารู้ถึงรูปพรรณสัณฐานและจำนวนของรูป และทำให้กำหนดทิศทางของรูปได้ว่า แต่มีไปรูปนี้เป็นส่วนบน เป็นส่วนล่าง หรือส่วนขวางเป็นต้น ปริเฉทรูปมีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๒ คือ

๑. มีการตัดตอนของรูปเป็นลักษณะ
๒. มีการแสดงริมขอบของรูปเป็นกิจ
๓. มีขอบของรูปเป็นผล (หรือมีความที่ไม่ถูกภูตรูปสัมผัสและความเป็นช่องเป็นผล) และ
๔. มีรูปที่ถูกตัดตอนแล้วเป็นเหตุไกล

กายวิญญูติรูป

กายวิญญูติรูป คือรูปแสดงการเคลื่อนไหวกาย การเคลื่อนไหวกายตามปกติ เช่น การยืน เดิน นั่ง และนอนเป็นต้น เรียกว่าปรวัตตนกายวิญญูติ การเคลื่อนไหวกายด้วยประสงค์ให้คนอื่นรู้ความ-

๑ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๓๖

- * โอชา หมายถึงประโยชน์หรือคุณค่าอาหารที่เป็นเครื่องยังชีวิตให้เจริญเติบโต และสร้างพลังงานให้แก่ชีวิต โอชามีอยู่ในอาหาร มีใช้ตัวอาหาร ในพระอภิธรรมแบ่งโอชาเป็น ๒ ชนิด คือ (๑) พหิตธโอชา คือโอชาที่มีอยู่ในอาหารต่าง ๆ ก่อนที่ถูกธาตุไฟ(ปาจกเตโช)ย่อย จัดเป็นอาหารรูปภายนอก พหิตธโอชาก็คืออุชโอชา ซึ่งหมายถึงโอชาที่อยู่ในอวินิพโกครูป ๔ นั้นเอง (๒) อัชตัตตโอชา คือโอชาที่เกิดขึ้นหลังจากอาหารพร้อมทั้งโอชาในอาหารถูกย่อยโดยไฟธาตุแล้ว เป็นอาหารรูปภายใน อัชตัตตโอชาก็คือกัมมโอชา ซึ่งหมายถึงโอชาที่เกิดขึ้นหลังจากโอชาที่อยู่ในอวินิพโกครูป ๔ ถูกย่อยโดยปาจกเตโช ซึ่งเกิดแต่กรรมแล้ว โอชาทั้ง ๒ นี้เกิดในร่างกายของคนและสัตว์ และทั้งสองทำหน้าที่ต่างกัน
- ** ปริเฉทรูปนี้มีชื่ออีกชื่อหนึ่งว่า อากาสรูป อากาสนี้ยังจำแนกได้เป็น ๔ คือ (๑) อัชฎากาส อากาสนในท้องฟ้า (๒) กลิณุกฆาฏิมากาส อากาสนที่เนื่องมาจากกลืน (๓) วิวรากาส อากาสนคือช่องโปรงเช่นช่องหู ช่องปากเป็นต้น (๔) สุรียากาส อากาสนในโพรงทึบ เช่นในปล่องไม้ไผ่ ในผลมะพร้าวเป็นต้น (๕) ปริเฉทากาส อากาสนที่คั่นระหว่างรูปกลาปะ คือปริเฉทรูป

๒ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับมหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๓๖

หมาย เช่น การสิ้นศรัทธา การขี้ม และการโถมมือ เป็นต้น เรียกว่า โพนธกายนวิญญูติ กายนวิญญูติมีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๑ คือ

๑. มีการแสดงให้รู้ความหมายเป็นลักษณะ
๒. มีอันประกาศความประสงค์เป็นกิจ
๓. มีความเป็นเหตุแห่งความเคลื่อนไหวกายเป็นผล และ
๔. มีวาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นเหตุไกล

วจีวิญญูติรูป

วจีวิญญูติรูป คือรูปแสดงการเคลื่อนไหววาจาซึ่งได้แก่คำพูด, คำพูดจัด เป็นอาการพิเศษอย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับการเคลื่อนไหวกาย การเปล่งวาจาซึ่งมิได้ตั้งใจให้คนอื่นรู้ความหมาย เช่น การเปล่งเสียงอุทาน การร้องเพลง หรือการอ่านหนังสือโดยออกเสียง เรียกว่า ปวัตตนวจีวิญญูติ การพูดเจาะจงให้คนอื่นรู้ความหมายตามความประสงค์ของตน เช่น การบอกเล่า การตะโกน และการคำเป็นต้น เรียกว่า โพนธวจีวิญญูติ วจีวิญญูติมีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๒ คือ

๑. มีการแสดงให้รู้ความหมายเป็นลักษณะ
๒. มีอันประกาศความประสงค์เป็นกิจ
๓. มีความเป็นเหตุแห่งการเปล่งคำพูดเป็นผล และ
๔. มีปฐวีธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นเหตุไกล

ลหุตารูป

ลหุตารูป คือความเบาแห่งรูป ในคนเรามีความหนักเบาต่างกัน เช่น คนที่มีสุขภาพดี แข็งแรง ไม่มีโรค ย่อมมีความเบากว่าคนอ้วน ความเบาแห่งรูปย่อมทำให้ไม่อึดอาด เปลี่ยนทำได้เร็ว และมีอันต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำให้หนัก อาการเบาของรูปนี้เอง จัดเป็นรูปอย่างหนึ่งคือลหุตารูป ลหุตารูปมีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๓ คือ

๑. มีความเบาคือความไม่อึดอาดแห่งรูปเป็นลักษณะ
๒. มีอันบันเทาเสียซึ่งความหนักแห่งรูปเป็นกิจ
๓. มีอันเปลี่ยนทำได้เร็ว(คือว่องไว)เป็นผล และ
๔. มีรูปที่เบาเป็นเหตุไกล

มุตารูป

มุตารูป คือความอ่อนแห่งรูป ท่านได้เปรียบมุตารูปหรือความอ่อนแห่งรูปนี้เหมือนหนังที่ขัดดีแล้ว ย่อมมีความอ่อนโดยที่บังคับในกิริยาหึ่งปวงแปลก ๆ กันได้ ต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำให้

๑ วิสุทธิธรรมรคแปล, ฉบับของมหาหมากุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๓๒

๒ เรื่องเดียวกัน

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓

รูปแข็งกระด้าง มุทุตารูปมีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๑ ดังนี้

๑. มีความไม่แข็งเป็นลักษณะ
๒. มีอันขันเทาเสียซึ่งความกระด้างแห่งรูปทั้งหลาย เป็นกิจ
๓. มีความไม่ซัดในกิริยาทั้งปวงเป็นผล และ
๔. มีรูปที่อ่อนเป็นเหตุไกล

กัมมัญญตารูป

กัมมัญญตารูป คือความควรหรือความเหมาะสมต่อการใช้งานแห่งรูป ท่านเปรียบกัมมัญญตารูป(รูปที่เหมาะสมต่อกิจงาน) เหมือนทองที่หลอมดีแล้ว มีความอนุกุลแก่งานทั้งปวงตามที่ช่างต้องการจะให้เป็นรูปใด ๆ ก็ได้ กัมมัญญตารูปก็เช่นเดียวกัน มีความอนุกุลแก่กิริยาทางร่างกายทั่ว ๆ ไป ต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำให้ความไม่อนุกุลแก่กิริยาทางร่างกาย กัมมัญญตารูปมีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๒ ดังนี้

๑. มีความคล่องอันอนุกุลแก่กิริยาทั้งปวงเป็นลักษณะ
๒. มีอันขันเทาเสียซึ่งความไม่คล่องเป็นกิจ
๓. มีความไม่ทุพพลภาพเป็นผล และ
๔. มีรูปที่ใช้การได้เป็นเหตุไกล

อุปัจจยรูป

อุปัจจยรูป คือรูปที่เกิดขึ้นในปฏิสนธิขณะจนกระทั่งรูปเกิดขึ้นบริบูรณ์ อุปัจจยรูปมีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๓ ดังนี้

๑. มีความก่อตัวขึ้นเป็นลักษณะ
๒. มีการยังรูปทั้งหลายให้เติบโตขึ้นไปในภายหน้าเป็นกิจ
๓. มีความบริบูรณ์เป็นผล และ
๔. มีรูปที่กำลังจะเกิดเป็นเหตุไกล

สันตติรูป

สันตติรูป* คือความสืบเนื่องต่อกันไปแห่งรูป ความสืบต่อกันแห่งรูปนี้จัดเป็นรูปอย่างหนึ่ง

๑ วิสุทธิธรรมรตแปล, ฉบับของมหาหมากุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๓๓

๒ เรื่องเดียวกัน

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔

* ทรศนะทางพุทธปรัชญานั้น ถือว่า สัตว์ทั้งหลายจะได้ชื่อว่าอุปัจจยรูปก็ต่อเมื่ออวัยวะเกิดขึ้นครบบริบูรณ์ ต่อจากนั้นรูปเหล่านั้นก็ยังคงเกิดขึ้นติดต่อสืบเนื่องกันไปเรื่อย ๆ จนแก่เฒ่าหรือสิ้นชีวิต รูปแรกคือตอนเป็นเด็กกับรูปต่อมาคือตอนที่เป็นผู้ใหญ่ แม้จะดูแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง ไม่ว่าจะในด้านรูปพรรณสัณฐาน เซลล์ต่าง ๆ หรือองค์ประกอบอื่น ๆ ก็ตาม แต่รูปต่อมาภายหลังก็หาใช่เป็นการเกิดใหม่โดยแยกจากกันอย่างเด็ดขาดไม่ แต่เป็นการเกิดขึ้นโดยการสืบต่อมาจาก - (ต่อ)-

สันตติรูปมีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๑ คือ

๑. มีความเป็นไปอยู่เป็นลักษณะ
๒. มีการสืบทอดไว้เป็นกิจ
๓. มีความไม่ขาดตอนเป็นผล และ
๔. มีรูปที่สืบทอดกันมาโดยลำดับเป็นเหตุไกล

ขรตารูป

ขรตารูป^{*} หมายถึงความทรุดโทรมไปแห่งรูป เป็นรูปที่แสดงความชราหรือการเปลี่ยนแปลงไปแห่งอวัยวะทั้งหลาย เช่น ฟันหัก ผมหงอก และหนังเหี่ยว เป็นต้น อันเป็นการแสดงออกถึงความ

-รูปเก่า ซึ่งเป็นการสืบทอดกันไปเรื่อย ๆ ความสืบทอดของรูปที่เป็นไปในรูปของกระบวนการตั้งกล่าว
นี้เอง ชื่อว่าสันตติรูป

ในที่บางแห่งให้คำอธิบายว่า "ความเกิดขึ้นชื่อว่าอัจจยะ ความเติบโตชื่อว่าอุปัจจยะ ความสืบทอดหรือความเป็นไปชื่อว่าสันตติ (วิสุทธิมรรคแปล, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๓๕)... "ความเกิดขึ้น (อัจจยะ) แห่งอายตนะอันใด อันนั้นก็ เป็นความเติบโต (อุปัจจยะ) แห่งรูป ความเติบโตแห่งรูป (อุปัจจยะ - รูป) อันใด อันนั้นก็ เป็นความสืบทอดแห่งรูป (สันตติรูป) (อภิ. สัง. ๓๔/๕๓๕/๒๓๒) ในวิสุทธิมรรค (ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๓๕) และในอรรถกถาอรรถสาสนี (สมาคมนุญยัคันคว่าทางพุทธศาสนาวิเศษ - เกศ, ตอน ๓, หน้า ๑๕๕) ท่านอุณาโลมว่า... อัจจยะได้แก่ความเกิดเหมือนเวลาที่น้ำซึมขึ้นในหลุมที่เขาขุดไว้ที่ริมฝั่ง อุปัจจยะได้แก่ความเติบโตขึ้นแห่งรูปเหมือนเวลาที่น้ำเต็มหลุม สันตติได้แก่ความเป็นไปแห่งรูป เหมือนเวลาที่น้ำล้นหลุมแล้วดำเนินเรื่อยไปฉะนั้น

๑ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๓๕

* ตามมติของพระอรรถกถาจารย์แนวพระอภิธรรมถือว่า รูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ นั้น เมื่อเกิดขึ้น แล้ว อายุของรูปเหล่านั้นตั้งอยู่ได้ ๕๑ ขณะจิตเล็ก ในจำนวน ๕๑ ขณะนั้น เป็นขณะเกิด ๑ ขณะคือ ขณะที่ ๑ ขณะดับ ๑ ขณะคือขณะที่ ๕๑ ส่วนขณะที่ ๒ ถึงขณะที่ ๕๐ จำนวน ๔๙ ขณะนั้น เป็นขณะที่ตั้งอยู่ของขรตารูป คือเป็นสภาวะของความเสื่อมโทรมหรือความแก่ ซึ่งเกิดขึ้นในระหว่างขณะเกิด และขณะดับ (บุญมี เมธางกูร และ วรรณสิทธิ์ ไททยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ, ปริเฉทที่ ๒ หน้า ๔๓) อนึ่ง ชรา (อันเป็นลักษณะของขรตารูป) มี ๒ ประเภท คือ (๑) ปากฏ-ชรา คือความชราที่ปรากฏได้ เป็นชราทางรูปธรรมที่รู้ได้เห็นได้ เช่น สภาวะการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ของรูปพรรณสัณฐาน มีหนังเหี่ยว ฟันหัก และผมหงอก เป็นต้น (๒) ปฏิจันนชรา คือความชราที่ปกปิด เป็นความชราในรูปธรรม (เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ) เพราะมิได้แสดงถึงความวิการต่าง ๆ เช่นนั้น นอกจากนี้แล้ว ชรายังจัดตามนัยอื่นอีกเป็น ๒ ประเภท คือ (๑) สรีริชรา คือชราที่มีคสันระลอก หมายถึงชราที่พอรู้ได้หรือเห็นได้ เช่น ความแตกต่างแห่งรูปพรรณสัณฐานต่าง ๆ ในระหว่างของอายุหรือของวัยของบุคคลและสิ่งทั้งหลาย (๒) อวิจิชรา คือชราที่ไม่มีคสันระลอก เป็นชราที่รู้ได้ยากหรือเห็นได้ยาก เช่นความเก่าหรือความแตกต่างของรูปพรรณสัณฐานในระหว่าง ๆ ของแก้วมณี ทองคำ เพชร และพลอย เป็นต้น หรือความแก่ของคนหรือสัตว์ในวัยเด็กหรือวัยหนุ่มสาว เป็นต้น

แก่แห่งรูป ขรตารูปมีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๑ ดังนี้

- ๑. มีความแก่ไปเสื่อมไปแห่งรูปเป็นลักษณะ
- ๒. มีอันนำไปสู่ความแตกดับและความแปรเปลี่ยนเป็นกิจ
- ๓. มีความที่เมื่อสภาวะมีความหยาบแข็งเป็นต้นยังมีได้หายไป แต่ความใหม่แห่งรูปก็หายไป ได้เป็นผล และ
- ๔. มีรูปที่แก่เป็นเหตุใกล้

อนิจจตารูป

อนิจจตารูป คือรูปความไม่ยั่งยืน ความแตกดับ หรือความอันตรธานไปแห่งรูป ความไม่ยั่งยืนหรือความอันตรธานไปแห่งรูปนี้ พุทธปรัชญาถือว่าเป็นรูปชนิดหนึ่งคืออนิจจตารูป อนิจจตารูปมีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ^๒ คือ

- ๑. มีการทำลายเป็นลักษณะ
- ๒. มีความทรุดลงเป็นกิจ
- ๓. มีความสิ้นไปและความเสื่อมไปเป็นผล และ
- ๔. มีรูปอันแตกทำลายอยู่เป็นเหตุใกล้

๒. การจัดประเภทหรือกลุ่มรูป

รูป ๒๘ ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น อาจจัดลงเป็นประเภทหรือเป็นกลุ่มรูปโดยถือเอาคุณสมบัติหรือหน้าที่ของรูปแต่ละรูปเป็นหลักในการจัดประเภทหรือการจัดกลุ่มรวมกัน ได้เป็น ๓ แบบด้วยกัน คือ

- ก) การจัดรูป ๒๘ เป็น ๑๑ ประเภท
- ข) การจัดรูป ๒๘ แบบเป็นคู่ ๆ
- ค) การจัดรูป ๒๘ แบบเป็นรูปกลาปะ
- ก) การจัดรูป ๒๘ เป็น ๑๑ ประเภท

การจัดประเภทรูปแบบนี้ เป็นการรวมรูปที่มีคุณสมบัติอย่างเดียวกันเข้าไว้เป็นประเภทเดียวกัน มี ๑๑ ประเภทด้วยกันคือ

- ๑) มหาสูตรูป ๔ รูป คือรูปที่ ๑ - ๔
- ๒) ปสาทรูป ๔ รูป คือรูปที่ ๕ - ๘
- ๓) วิสัยรูป ๔ รูป คือรูปที่ ๑๐ - ๑๓
- ๔) ภาวรูป ๒ รูป คือรูปที่ ๑๔ - ๑๕
- ๕) หทัยรูป ๑ รูป คือรูปที่ ๑๖

๑ วิสุทธิธรรมคแปล, ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๓๖

๒ เรื่องเดียวกัน

- ๖) ชีวิตรูป ๑ รูป คือรูปที่ ๑๗
 ๗) อาหารรูป ๑ รูป คือรูปที่ ๑๘
 ๘) ปรีเฉทรูป ๑ รูป คือรูปที่ ๑๙
 ๙) วิญญัตติรูป ๒ รูป คือรูปที่ ๒๐ - ๒๑
 ๑๐) วิการรูป ๓ รูป คือรูปที่ ๒๒ - ๒๔
 ๑๑) ลักขณรูป ๔ รูป คือรูปที่ ๒๕ - ๒๘

(คำอธิบายรูป ๑๑ ประเภทโดยสังเขป)

๑) มหาภูตรูป ๔

รูปที่ ๑ - ๔ ชื่อว่ามหาภูตรูป เพราะเป็นรูปใหญ่ ปรากฏชัดเจนโดยลักษณะของตน และเป็นที่ยึดอาศัยของรูปอื่น ๆ ทั้งหมด (รูปที่ ๕-๒๘ รวม ๒๔ รูป เป็นรูปที่ยึดอาศัยมหาภูตรูป ๔ ดังนั้นจึงมีชื่อว่าอุปาทายรูป) ในอภิธรรมมัตถสังคหบาลี^๑ ท่านได้แสดงเหตุที่รูปทั้ง ๔ นี้ได้ชื่อว่ามหาภูตรูปไว้เป็น ๓ ประการด้วยกัน คือ (๑) เพราะปรากฏเป็นสภาพใหญ่ทั้งในสันดานของสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต (๒) เพราะเป็นเหมือนนักเล่นกล คือแสดงสิ่งที่ไม่เป็นจริงให้เป็นเหมือนของจริง เช่น ตนเองเป็นสภาพมีไข้เขีย หรือแดงเป็นต้น แต่แสดงอุปาทายรูปมีสีเขียวหรือแดงเป็นต้น ตนเองมีไข่นกหรือมีไข่นก ก็แสดงให้เป็นคนบ้าง เป็นนกบ้างเป็นต้น (๓) เพราะหลอกลวงด้วยสิ่งที่ไม่เป็นจริงต่างๆ ด้วยการปิดบังลักษณะตามที่ เป็นจริงของตนไว้ เช่น โดยการแสดงรูปสตรีหรือบุรุษที่น่าชอบใจ โดยการแสดงสีสรร สันฐาน หรือทรวดทรงแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ที่น่าชอบใจทั้ง ๆ ที่ลักษณะตามสภาวะของตนเป็นของหยาบ

ในอรรถกถาอรรถสาสนี^๒ ท่านได้แสดงเหตุของคำว่ามหาภูตไว้ถึง ๖ ประการ คือ (๑) ปรากฏเป็นของใหญ่ (๒) เป็นเหมือนนักเล่นกล (๓) เป็นเหมือนยักษ์ผู้ชายและยักษ์ผู้หญิง (๔) ต้องบำรุงรักษามาก (๕) มีความเปลี่ยนแปลงมาก และ (๖) เป็นสิ่งใหญ่ที่มีอยู่

๒) ปสาทรูป ๔

ปสาทรูป คือรูปที่มีความใสละเอียดปราณีตพิเศษจนสามารถรับอารมณ์จากภายนอกได้ รูปที่มีความใสจนสามารถรับอารมณ์ภายนอกได้นี้ มีอยู่ ๔ รูป แต่ละรูปรับอารมณ์ภายนอกได้ต่างชนิดกัน คือ จักขุปสาทรูปรับรูปรามณ์ โสตปสาทรูปรับสีทวารมณ์ ขานปสาทรูปรับคันธารมณ์ ชิวหาปสาทรูปรับรสารมณ์ และกายปสาทรูปรับโผฏฐัพพารมณ์ ดังนั้น ปสาทรูปทั้ง ๔ (คือรูปที่ ๕-๘) นี้ เป็นรูปฝ่ายรับ

๓) วิสัยรูป ๔

วิสัยรูป หมายถึงรูปที่เป็นอารมณ์ของจิตและเจตสิก มีอยู่ ๔ รูป คือรูปที่ ๑๐-๑๓ และมีความแตกต่างกันดังนี้ คือ วัฒนรูปเป็นอารมณ์ของจิตทางตา สัททรูปเป็นอารมณ์ของจิตทางหู คันธรูปเป็น -

๑ คณะกรรมการแผนกตำรามหาวิทยาลัย, อภิธรรมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา, ฉบับแปลเป็นไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๒๕๗

๒ สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนาวัดสระเกศ, อรรถกถาอรรถสาสนี ตอนที่ ๓, (พระนคร . โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๐๕), หน้า ๑๔๒

อารมณ์ของจิตทางจุมก รสรูปเป็นอารมณ์ของจิตทางสิ้น

ในพระอภิธรรม วิสัยรูปมี ๔ รูป ดังที่กล่าวแล้ว ไม่นับโณฏฐัพพรูปที่เป็นอารมณ์ของจิตทางกาย เพราะถือว่า ตัวที่ทำให้เกิดโณฏฐัพพรูปจริง ๆ ก็คือมหาภูตรูป ๓ คือ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุนั้นเอง ดังนั้น วิสัยรูปมีถ้านับโณฏฐัพพรูปที่เกิดทางกายก็จะเป็นวิสัยรูป ๕ แต่ถ้านับโณฏฐัพพรูปเป็น ๓ ตามมหาภูตรูป ๓ ก็จะเป็นวิสัยรูป ๗ คือ (๑) วัณณรูป (๒) สัททรูป (๓) คันธรูป (๔) รสรูป (๕) ปฐวีโณฏฐัพพรูป (๖) เตโชโณฏฐัพพรูป (๗) วาโยโณฏฐัพพรูป วิสัยรูปเหล่านี้ จัดเป็นรูปฝ่ายเราเพราะเป็นเหตุให้เกิดอารมณ์แก่จิตและเจตสิกคู่กับปสาทรูป ๕ ซึ่งเป็นรูปฝ่ายรับ

๔) ภาวรูป ๒

ภาวรูป ๒ หมายถึงรูปที่แสดงถึงเพศ เครื่องหมาย ความประพฤตินั้นเป็นนิสัยใจคอและกิจการ-
อาการแห่งความเป็นชายหรือหญิง เป็นรูปที่มีแผ่นอันอยู่ทั่วไปตามร่างกาย เป็นรูปธรรมที่รู้ได้ด้วยใจ
มิใช่รู้ได้ด้วยตาหรือด้วยหู เพราะตามันเพียงแต่เห็นสีต่าง ๆ หรือรูปต่าง ๆ และหูก็ทำหน้าที่เพียงได้
ยิน ทำหน้าที่ต่อไปจนถึงขั้นรู้ว่าเป็นหญิงหรือชาย เป็นเสียงหญิงหรือชาย แต่สิ่งที่ทำหน้าที่รู้ต่อจาก
การเห็นหรือการได้ยินก็คือใจ ภาวรูปนี้มี ๒ รูป คือ (๑) อิตถิภาวรูป คือรูปที่แสดงความเป็นหญิง และ
(๒) ปุริสภาวรูป คือรูปที่แสดงความเป็นชาย

พุทธปรัชญาได้แสดงถึง เหตุหรือข้อกำหนดที่เป็นเครื่องหมายให้รู้ภาวรูปทั้ง ๒ นี้ไว้ ๔ ประการ
คือ

๑. ลิงคะ คือรูปร่าง อวัยวะต่าง ๆ เช่น แขน ขา หน้าตา และอวัยวะเพศ เป็นต้น ถ้า
เป็นเพศหญิง (อิตถิลิงคะ) จะมีอวัยวะต่าง ๆ เช่นมือและเท้า เป็นต้น ไม่กระด้าง กลมกลึงแตกต่าง
ไปจากเพศชาย (ปุริสลิงคะ)
๒. นิมิตตะ หมายถึงเครื่องหมายที่แสดงออกในโอกาสต่อมา เช่น หนวดเครา หน้าอก และ
การแต่งตัว เป็นต้น นิมิตแห่งหญิง (อิตถินิมิต) นั้น จะแตกต่างไปจากนิมิตแห่งชาย (ปุริสนิมิต) เช่น
เนื้อถนึ่ง เสียงอ่อนหวาน การไม่มีหนวดเครา การถักผม และการห่มผ้าอันมิดชิด เป็นต้น
๓. กุตตะ หมายถึงความประพฤติ อุบนิสัยใจคอ และความโน้มเอียงที่เห็นได้จากความประ-
พฤติตั้งแต่เด็ก เช่น เด็กหญิง ชอบเล่นเย็บปักถักร้อย ชอบเครื่องเล่นเกี่ยวกับการทำอาหาร-ตุ๊กตา
หรือเสื้อผ้าสวย ๆ และชอบการแต่งตัว เป็นต้น ส่วนเด็กชาย ชอบเล่นซุกซน ขกต้อย ห้อยโหน เป็นต้น
ลักษณะที่ปรากฏแก่หญิงดังกล่าว เรียกว่าอิตถิกุตตะ ส่วนที่ปรากฏในผู้ชายเรียกว่าปุริสกุตตะ
๔. อากัปปะ หมายถึงกิจการอาการ เช่น ยืน เดิน นั่ง นอน กิน ดื่ม ทำ และพูด เป็นต้น
กิจการแห่งหญิง (อิตถิกัปปะ) เป็นกิจการเรียบร้อย อ่อนช้อย นุ่มนวล เอียงอาย หรือกระมิดกระเมี้ยน
ไม่สง่าผ่าเผยเหมือนเพศชาย กิจการอาการแห่งชาย (ปุริสากัปปะ) เป็นกิจการทำทางกล้าหาญ เข้มแข็ง
ว่องไว และสง่าผ่าเผย เป็นต้น

พุทธปรัชญาถือว่า เครื่องหมายทั้ง ๔ ประการนี้ เกิดขึ้นเพราะอิงอาศัยอิตถิภาวรูปและปุริส-
ภาวรูปเป็นผู้ปกครอง จึงทำให้เครื่องหมายดังกล่าวแตกต่างกันจนทำให้รู้ได้ว่าเป็นหญิงหรือเป็นชาย

๔) หทัยวัตรรูป

ดูคำอธิบาย หทัยรูป หน้า ๔๗

๖) ชีวิตรูป

ดูคำอธิบายชีวิตรูป หน้า ๔๘

๗) อาหารรูป

ดูคำอธิบายอาหารรูป หน้า ๔๘

๘) ปริเฉทรูป

ดูคำอธิบายปริเฉทรูป หน้า ๔๘

๙) วิญญูติรูป ๒

วิญญูติรูป หมายถึงรูปที่แสดงอาการหรือแสดงพฤติกรรม ทำให้รู้ความประสงค์ของกันและกันได้ หรือทำให้รู้ถึงจิตใจของคนอื่น วิญญูติรูปนี้ เกิดจากการเคลื่อนไหวกาย และการพูดจา มี ๒ รูป คือ (๑) กายวิญญูติรูป รูปการเคลื่อนไหวกาย และ (๒) วจีวิญญูติรูป รูปการเคลื่อนไหววาจา

๑๐) วิการรูป ๓

วิการรูป คือรูปที่แสดงภาพพิเศษเฉพาะตัว มี ๓ รูป คือ (๑) ลหุตารูป ได้แก่ความเบา ความไวกว้าง หรือความรวดเร็วแห่งรูป (๒) มหุตารูป ได้แก่ความอ่อน ความไม่แข็ง หรือความไม่กระด้างแห่งรูป และ (๓) กัมมัญญุตารูป ได้แก่ความพอดี หรือภาวะที่ควรแก่การงานแห่งรูป วิการรูปทั้ง ๓ นี้ มีอยู่ในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น และตั้งอยู่ในความเป็นเสมอภาคกัน เป็นไปร่วมกัน ไม่อาจจะละกันและกัน ได้

๑๑) ลักขณรูป ๔

ลักขณรูป คือรูปที่แสดงลักษณะ ซึ่งเป็นอาการปรากฏแก่รูป ลักษณะดังกล่าวมีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงกับกาลเวลา มีอยู่ ๔ รูป คือ (๑) อุปัจจยรูป ได้แก่รูปของการเกิด (๒) สันตติรูป ได้แก่รูปการสืบทอด (๓) ชรตารูป ได้แก่รูปของความทรุดโทรม และ (๔) อนิจจตารูป ได้แก่รูปของความเสื่อมสิ้นไป ทั้ง ๔ รูปนี้สัมพันธ์กับกาลเวลา เรื่องของกาลเวลาที่มาสัมพันธ์กับลักขณรูปทั้ง ๔ นั้น ทั้งในพระสูตรและพระอภิธรรมได้แสดงไว้เป็นนัยต่างกัน แต่ก็สรุปลงได้เป็น ๒ นัย คือ (๑) สมมตินัย และ (๒) ปรมัตถนัย เช่นเดียวกับเรื่องอื่น ๆ ในแง่ของปรมัตถนัยนั้น เป็นการแสดงลักขณรูป ๔ ในช่วงสั้น ๆ เพียงชั่วขณะจิตหนึ่ง ในขณะที่จิตหนึ่งลักขณรูปทั้ง ๔ ก็เกิดขึ้นพร้อมแล้ว การเกิดขึ้นของลักขณรูปทั้ง ๔ ในช่วงสั้น ๆ เช่นนี้ มองเห็นไม่ได้ รู้ได้ยาก ในพระอภิธรรมได้แสดงถึงช่วงเวลาที่สัมพันธ์กับลักขณรูปทั้ง ๔ ไว้ว่า รูปแต่ละรูปมีอายุ ๔๑ ขณะจิตเล็ก ในจำนวนขณะจิตเล็ก ๔๑ ขณะนี้ เป็นขณะเกิด ๑ ขณะคือขณะที่ ๑ ขณะที่ ๑ นี้เองเป็นอุปัจจยรูป จากขณะที่ ๑ ไปยังขณะที่ ๒ ที่ ๓ และขณะต่อ ๆ ไป เป็นความสืบทอด (สันตติ) จากช่วงที่ ๑ ไปยังช่วงที่ ๒ แม้จะเป็นเวลาน้อยนิด ก็ตาม แต่ก็ยังมีช่วงของมัน จากขณะที่ ๑ จะมีขณะที่ ๒ หรือที่ ๓ เป็นต้นไม่ได้ ถ้าไม่มีความสืบทอด ดังนั้นความสืบทอดจะ

ไม่มีไม่ได้ เพราะถ้าปฏิเสธความสืบทอดก็เท่ากับปฏิเสธความต่อเนื่องกันหรือความเจริญเติบโตซึ่งเกี่ยวเนื่องด้วยระยะเวลา และเป็นการปฏิเสธเวลาที่มีอยู่ด้วย ความสืบทอดหรือความต่อเนื่องดังกล่าวนี้เอง เป็นสันตติรูป อนึ่ง จากขณะที่ ๒ ถึงขณะที่ ๕๐ จำนวน ๔๘ ขณะนั้น เป็นขณะที่ ตั้งอยู่ การตั้งอยู่ของรูปนั้น ในแง่ปรมัตถธรรมไม่ใช่การตั้งอยู่ในรูปของการเจริญเติบโตอย่างที่เข้าใจกันอยู่ แต่เป็นการตั้งอยู่ในรูปของการที่ดำเนินไปสู่จุดแตกสลายหรือจุดดับ ดังนั้น จากช่วงเกิด (ขณะที่ ๑) ถึงช่วงดับ (ขณะที่ ๕๑) จึงเป็นช่วงแห่งความเสื่อมหรือชรา และช่วงนี้เองเรียกว่าชรารูป ส่วนขณะเล็กที่ ๕๑ นั้นเป็นจุดแห่งการแตกดับทำลาย เป็นจุดสุดท้าย และช่วงนี้เองเรียกว่าอนิจจตารูป ถ้ามองในแง่ปรมัตถนัยตามที่กล่าวมาแล้วนี้ จะเห็นได้ว่า แม้เพียงในช่วงวันเดียว ก็มีลักษณะรูปทั้ง ๔ เกิดกับนับครั้งไม่ถ้วน ส่วนในแง่ของสมมตินัยนั้น เป็นการมองลักษณะรูป ๔ ในช่วงยาว อาจจะเป็น ๗๐ ปี ๘๐ ปี หรือ ๙๐ ปี ในพระสูตรโดยทั่วไปมักจะแสดงลักษณะรูป ๔ ในชื่อของชาติ ชรา และมรณะ คืออุปัจจยรูปกับสันตติรูปมีความหมายเท่ากับชาติ^๑ ชรารูปมีความหมายเท่ากับชรา และอนิจจตารูปมีความหมายเท่ากับมรณะ และจุดมุ่งหมายก็ไม่ได้ให้เข้าใจชาติ ชรา และมรณะในช่วงของกาลเวลาสั้น ๆ หรือเพียงแค่ขณะจิตหนึ่งอย่างทีแสดงไว้ในพระอภิธรรม แต่เป็นการแสดงถึงลักษณะรูปในช่วงยาว เช่น ชาติคือความเกิด ก็หมายถึงสัตว์ถือปฏิสนธิในครรภ์จนคลอดออกมาโดยใช้เวลา ๑๐ เดือนโดยทั่วไป ชราคือความแก่หรือความทรุดโทรมของกายในระหว่างเกิดกับตาย เช่นการแปรเปลี่ยนไปตามวัย เป็นหนุ่มสาวเฒ่าแก่เป็นต้น และมรณะคือความตาย ก็หมายถึงการสิ้นชีวิตหรือตายไปช่วงหนึ่ง หรือชาติหนึ่ง จะเห็นได้ว่า ลักษณะรูป ๔ ที่สัมพันธ์กับกาลเวลาในแง่สมมตินัยนี้ เป็นการเห็นได้ง่ายหรือรู้ได้ง่าย แต่มีข้อที่น่าสังเกตว่า ลักษณะรูปดังกล่าวนี้ไม่ว่าจะเป็นแง่สมมตินัยหรือแง่ปรมัตถนัยต่างก็มีลักษณะที่สำคัญเหมือนกันอย่างหนึ่งคือ ลักษณะของการสืบทอดสืบทอด (สังสารวัฏ) ต่อ ๆ กันไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ไม่ใช่เมื่อสิ้นไปหรือตายไปแล้วก็เป็นการสิ้นหรือตายไปเลย (เว้นเสียแต่เข้าถึงนิพพานจึงจะตัดชาติตัดภพได้)

ข) การจัดรูป ๒๘ แบบเป็นคู่ ๆ

ในพระอภิธรรมนั้น นอกจากจะจัดรูป ๒๘ รูป เป็น ๑๑ ประเภทตามที่กล่าวแล้ว ยังจัดรูป ๒๘ ลงเป็นคู่ หรือ ๒ กลุ่มใหญ่ การจัดรูป ๒๘ เป็นคู่หรือเป็น ๒ กลุ่มนี้ ยังจัดเป็นนัยต่าง ๆ กันถึง ๑๓ นัยด้วยกัน ดังนี้คือ

- นัยที่ ๑ มหาภูตรูป กับ อุปาหารรูป
- นัยที่ ๒ นิปผันนรูป กับ อนิปผันนรูป
- นัยที่ ๓ อัชฌัตติกรูป กับ พาหิรกรูป
- นัยที่ ๔ วัตถุรูป กับ อวัตถุรูป
- นัยที่ ๕ ทวารรูป กับ อทวารรูป

๑ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๓๔.

๒ อุปัจจยรูปและสันตติรูปทั้ง ๒ นี้ ก็คือชาติรูปนั่นเอง แต่ที่แยกออกเป็น ๒ รูป ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่า ชาติรูปมีอาการไปต่าง ๆ กัน แต่โดยความหมายแล้ว ทั้ง ๒ นี้หาต่างกันไม่ และคำว่าชาติหมายถึงถึงความเกิดหรือความปรากฏแห่งชาติ ชราหมายถึงความแปรเปลี่ยนไปแห่งชั้น มรณะหมายถึงความแตกดับแห่งชั้น

- นัยที่ ๖ อินทรีย์รูป กับ อนินทรีย์รูป
- นัยที่ ๗ โอฬาริกรูป กับ สุขุมรูป
- นัยที่ ๘ สันติเกรรูป กับ ทูเรรูป
- นัยที่ ๙ สัปปฏิขรูป กับ อัปปฏิขรูป
- นัยที่ ๑๐ อุปาตินนรูป กับ อนุปาตินนรูป
- นัยที่ ๑๑ สนิทสนรูป กับ อนิทสนรูป
- นัยที่ ๑๒ โคจรคคาทรรูป กับ อโคจรคคาทรรูป
- นัยที่ ๑๓ อวินิพโกทรรูป กับ วินิพโกทรรูป

คำอธิบายโดยสังเขป

นัยที่ ๑ : ๑) มหาทรรูป มี ๔ รูป คือ ปฐวิธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และ วาโยธาตุ รูปทั้ง ๔ นี้ ได้ชื่อว่ามหาทรรูป เพราะเป็นรูปใหญ่ หยาบ ปรากฏชัดเจนโดยลักษณะของตน และเป็นทั้งอิงอาศัยของรูปอื่น ๆ ทั้งหมด

๒) อุปาทรรูป คือรูปที่เหลือนอกจากมหาทรรูป ๔ ทั้งหมด มี ๒๔ รูป รูปทั้ง ๒๔ นี้ไม่อาจเกิดตามลำพังตนเองได้ แต่ต้องอิงอาศัยมหาทรรูป ๔ เป็นแดนเกิด ดังนั้น ท่านจึงเรียกรูปเหล่านี้ว่า รูปอาศัย(อุปาทรรูป)

นัยที่ ๒ : ๑) นิปผันนรูป คือรูปที่ทรงสภาวะของตนไว้เป็นประจำ ไม่แปรเปลี่ยนเป็นอย่างอื่น มี ๑๘ รูป คือ มหาทรรูป ๔ ปสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๔ ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ และอาหารรูป ๑ รูป ๑๘ รูปเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นรูปปรมาตถ์แท้ เพราะมีคุณสมบัติเหล่านี้ คือ (๑) มีสภาวะลักษณะประจำตนโดยแน่นอน (๒) เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ คือกรรม จิต อุตุ และอาหาร (๓) มีสามัญญลักษณะได้ คืออนิจจ-ลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ (๔) มีการแตกดับหรือเสื่อมสลายไปด้วยอำนาจความร้อนเย็นเป็นต้น และ (๕) เป็นรูปที่ใช้พิจารณา อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาได้

๒) อนิปผันนรูป คือรูปที่ไม่มีสภาวะลักษณะประจำตัวของตน แต่เป็นรูปที่อาศัยเกี่ยวเนื่อง กับนิปผันนรูป ๑๘ ข้างต้นจึงเกิดได้ มี ๑๐ รูป คือ ปริเฉทรูป ๑ วิญญูติรูป ๒ วิการรูป ๓ และลักขณรูป ๔ รูป ๑๐ รูปเหล่านี้ ไม่เป็นรูปปรมาตถ์แท้ เพราะไม่มีคุณสมบัติ ๕ ประการเหมือนนิปผันนรูป ดังที่กล่าวแล้ว

นัยที่ ๓ : ๑) อัชฉัตติกรูป คือรูปภายใน มี ๕ รูป ได้แก่ปสาทรูป ๔ ปสาทรูป ๕ ที่ได้ชื่อว่า อัชฉัตติกรูปหรือรูปภายในนั้น ก็เพราะเป็นรูปที่เกี่ยวข้องกับโลกภายในมาก ถ้าไม่มีปสาทรูป ๕ ทำหน้าที่แล้ว คนเราไม่อาจทำอะไรในชีวิตได้ ถึงอาจจะทำได้ ก็เป็นได้เพียงแค่นั้นยนต์ที่ทำหน้าที่ไปตาม - โปรแกรมในขอบเขตจำกัดอันมีมนุษย์คอยกำหนดบงการอยู่เบื้องหลังอีกทีหนึ่ง เพราะเหตุนี้ อัชฉัตติกรูป คือปสาทรูป ๕ เป็นรูปภายในเพราะเป็นเหมือนคนในบ้าน ซึ่งทำประโยชน์ได้มากกว่าคนนอกบ้าน

๒) พาทิทรูป คือรูปภายนอก มี ๒๓ รูป ได้แก่รูปที่เหลือนอกนี้ รูปเหล่านี้เป็นรูปที่ช่วยเหลือ หรือทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับโลกภายนอกได้น้อย เปรียบเหมือนคนภายนอกบ้าน ดังนั้น รูปเหล่านี้จึงชื่อว่าพาทิทรูป

นัยที่ ๔ : ๑) วัตถุรูป คือรูปที่เป็นที่อาศัยของจิตและเจตสิก มี ๖ รูป คือ ปสาทรูป ๔ และทหัยรูป ๑ ปสาทรูป ๔ เป็นที่อาศัยเกิดของทวิปัญญาญาณจิต ๑๐* และเจตสิก ๗** ทหัยรูปเป็นที่อาศัยเกิดของจิต ๗*** (เว้นทวิปัญญาญาณ ๑๐ และอรุปาวจรวิปากจิต ๔) และเจตสิก ๕๒

๒) อวัตถุรูป คือรูปที่มีได้เป็นที่อาศัยของจิตและเจตสิก มี ๒๒ รูป ได้แก่รูปที่เหลือจากรูปที่เป็นวัตถุรูป

นัยที่ ๕ : ๑) ทวารรูป คือรูปที่เป็นทางให้อารมณทั้ง ๕ เกิดขึ้น และเป็นเหตุให้เกิดกายกรรม และวจีกรรม มี ๗ รูป คือ ปสาทรูป ๔ และวิญญูติรูป ๒ ปสาทรูป ๔ ชื่อว่าเป็นอุปัตตทวาร เพราะเป็นเหตุหรือเป็นทางเกิด ส่วนวิญญูติรูป ๒ ชื่อว่าเป็นกัมมทวาร เพราะเป็นเหตุหรือเป็นทางให้กระทำกายกรรมและวจีกรรม

๒) อทวารรูป คือรูปที่ไม่เป็นทางเกิดขึ้นแห่งอารมณทั้ง ๕ และไม่เป็นที่ตั้งแห่งกายกรรมและวจีกรรม มีจำนวน ๒๑ รูป ได้แก่รูปที่เหลือนอกนี้

นัยที่ ๖ : ๑) อินทรีย์รูป คือรูปที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ ได้แก่สามารถทำหน้าที่ได้เฉพาะ เช่น จักขุปสาทรูป เป็นใหญ่ในการเห็น ทำหน้าที่ได้ดีเป็นพิเศษในการเห็น แต่ไม่อาจทำหน้าที่ฟังหรือดมกลิ่น เป็นต้นได้ โสตปสาทรูปเป็นใหญ่ในการได้ยิน... ขานปสาทรูป เป็นใหญ่ในการรู้รส เป็นต้น อินทรีย์รูปนี้มี ๘ รูป คือ ปสาทรูป ๔ ภาวรูป ๒ และชีวีตรูป ๑

๒) อนินทรีย์รูป คือรูปที่ไม่เป็นใหญ่ในหน้าที่ มี ๒๐ รูป ได้แก่รูปที่เหลือจากอินทรีย์รูป รูป ๒๐ รูปเหล่านี้ ไม่สามารถทำหน้าที่ได้โดยเฉพาะตนได้

นัยที่ ๗ : ๑) โอพาริกรูป คือรูปหยาบหรือรูปที่ปรากฏชัด มี ๑๒ รูป คือ มหาภูตรูป ๓ (เว้นอาโปธาตุรูป) ปสาทรูป ๔ และวิสัยรูป ๕ โอพาริกรูปทั้ง ๑๒ รูปนี้รู้ได้ง่ายเพราะปรากฏชัดเจน

๒) สุขุมรูป คือรูปละเอียด ไม่ปรากฏชัด มี ๑๖ รูป ได้แก่ ๑๖ รูปที่เหลือ สุขุมรูปทั้ง ๑๖ รูปนี้ เป็นรูปละเอียดไม่ปรากฏชัดเจน ถึงแม้จะพิจารณาด้วยปัญญาก็ยังรู้ได้ยาก

นัยที่ ๘ : ๑) สันติเกรูป หมายถึงรูปไกล หรือรูปที่รู้ได้ง่าย มี ๑๒ รูป คือ มหาภูตรูป ๓ (เว้นอาโปธาตุรูป) ปสาทรูป ๔ และวิสัยรูป ๕ รูปเหล่านี้ชื่อว่าเป็นรูปไกล เพราะเกิดขึ้นเสมอมิได้ขาด เหมือนคนที่อยู่ไกลชิด ย่อมเรียกหาหรือเรียกใช้ได้ง่าย

๒) ทูเรรูป ได้แก่รูปไกล เพราะไม่เกิดขึ้นบ่อย ๆ มี ๑๖ รูป คือ ๑๖ รูปที่เหลือ

นัยที่ ๙ : ๑) สัมปฏฐรูป คือรูปที่กระทบได้ตามสภาวะ เช่น จักขุปสาทรูปกระทบกับรูปปารมณ หรือโสตปสาทรูปกระทบกับสัททารมณ เป็นต้น สัมปฏฐรูปนี้มี ๑๒ รูป คือ มหาภูตรูป ๓ ปสาทรูป ๔ และ -

* ทวิปัญญาญาณ ๑๐ คือจิตที่อาศัยปสาทรูป ๔ เกิดขึ้น คือ (๑) จักขุปัญญาญาณจิต (๒) โสตปัญญาญาณจิต (๓) ขานปัญญาญาณจิต (๔) ชิวหาปัญญาญาณจิต และ (๕) กายปัญญาญาณจิต จิตทั้ง ๕ นี้ เป็นฝ่ายที่เป็นกุศล ๕ และฝ่ายอกุศล ๕ จึงรวมเป็น ๑๐

** เจตสิก ๗ คือ สัพพสาธาารณเจตสิก ๗ ดูเพิ่มเติม เจตสิก หน้า ๑๖๒

*** จิต ๗๔ ดูคำอธิบายจิต ๘๔ หน้า ๑๐๕ - ๑๑๓

วิสัยรูป ๔

๒) อัปปฏิขรูป คือรูปที่กระทบกันไม่ได้ตามสภาวะ มี ๑๖ รูป ได้แก่รูปที่เหลือ
นอกนี้

นัยที่ ๑๐ : ๑) อุปาทินรูป ได้แก่รูปที่เกิดจากกรรม ทั้งที่เป็นอกุศลกรรมและโลกียกุศล-
กรรม(คือ กัมมชรูปนั่นเอง) มี ๑๔ รูป คือ มหาภูตรูป ๔ ปสาทรูป ๔ วิสัยรูป ๓ (เว้นสัทรูป) อาหาร-
รูป ๑ ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ และปริเจทรูป ๑

๒) อนุปาทินรูป คือรูปที่เกิดจากจิต วัตถุ และอาหาร ซึ่งไม่ได้เกิดจากผลของ
อกุศลกรรมและโลกียกุศลกรรม แต่เป็นผลที่เกิดจากจิต วัตถุ และอาหาร

นัยที่ ๑๑ : ๑) สนิทสนรูป คือรูปที่เห็นได้ มี ๑ รูป คือ วัณณรูป

๒) อนิทสนรูป คือรูปที่เห็นไม่ได้ มี ๒๗ รูป ได้แก่รูป ๒๗ รูปนอกจากวัณณรูป

นัยที่ ๑๒ : ๑) โคจรรคคาหกรูป คือรูปที่สามารถรับอารมณ์ได้ มี ๔ รูป คือปสาทรูป ๔ *

๒) อโคจรรคคาหกรูป คือรูปที่ไม่สามารถรับอารมณ์ได้ มี ๒๓ รูป ได้แก่รูปที่
เหลือจากปสาทรูป ๔

นัยที่ ๑๓ : ๑) อวินิพโกครูป คือรูปที่แยกจากกันไม่ได้ มี ๔ รูป คือ มหาภูตรูป ๔ วัณณรูป ๑
คันธรูป ๑ รสรูป ๑ และอาหารรูป ๑ รูปทั้ง ๔ รูปเหล่านี้เกิดร่วมกันเสมอไม่ว่าจะเกิดจากสมุฏฐานใด
และไม่ว่ารูปนั้นจะหอนย่อยลงเป็นขนาดเล็กเพียงใดก็ตาม รูปนั้นอย่างน้อยที่สุดต้องประกอบด้วยอวินิพโกค-
รูป ๔ นี้ จะแยกไปจากกันไม่ได้เลย

๒) วินิพโกครูป คือรูปที่แยกจากกันได้ มี ๒๐ รูป คือ ปสาทรูป ๔ สัทรูป ๑
ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ ปริเจทรูป ๑ วิณฺณรูป ๒ วิการรูป ๓ และสักขณรูป ๔ อนึ่ง วินิพโกค-
รูป ๒๐ รูปเหล่านี้ แม้จะแยกกันเกิดขึ้นก็จริง แต่เมื่อเกิด ก็ต้องเกิดร่วมกับอวินิพโกครูป ๔ เสมอ จะ
เกิดตามลำพังตนเองไม่ได้

ค) การจัดรูป ๒๔ แบบเป็นรูปกลาปะ๑) ลักษณะของรูปกลาปะ

ในพระอภิธรรม นอกจากจะจัดกลุ่มรูปตามนัยดังที่กล่าวแล้ว ยังจัดกลุ่มรูปแบบรูปกลาปะไว้
อีกแบบหนึ่งด้วย คือพุทธปรัชญาถือว่า รูปทั้ง ๒๔ นี้ เมื่อจะเกิด มิใช่เกิดทีละรูป แต่เกิดขึ้นพร้อมกันเป็น

* ปสาทรูป ๔ คือรูป ๔ รูปที่รับอารมณ์ได้ คือ (๑) จักขุปสาทรูป รับรูปารมณีได้ (๒) โสตปสาทรูป รับ
สัททารมณีได้ (๓) ขานปสาทรูป รับคันธารมณีได้ (๔) ชิวหาปสาทรูป รับรสารมณีได้ และ(๕) กายปสาท-
รูป รับโณภูริพพารมณีได้ โคจรรคคาหกรูปนี้ แบ่งเป็น ๒ ชนิด คือ (๑) สัมปัตตโคจรรคคาหกรูป คือรูป
ที่รับอารมณ์ได้ ก็ต่อเมื่ออารมณ์นั้นมาถึงตนหรือกระทบเข้าเท่านั้น มี ๓ รูป คือ ขานปสาทรูป ชิวหา-
ปสาทรูป และกายปสาทรูป (๒) อสัมปัตตโคจรรคคาหกรูป คือรูปที่รับอารมณ์ที่ไม่มาถึงตน มี ๒ รูป คือ
จักขุปสาทรูป และ โสตปสาทรูป

กลุ่ม ๆ อยู่ร่วมกันเป็นกลุ่ม ๆ จะเกิดขึ้นหรือแยกอยู่ตามลำพังรูปใดรูปหนึ่งโดยเฉพาะไม่ได้ รูปที่เกิดเป็นกลุ่ม ๆ ดังกล่าวนี้อาจเรียกว่า รูปกลาปะ ลักษณะสำคัญของรูปกลาปะตามที่แสดงไว้ในพระอภิธรรม มี ๔ ประการ คือ

๑. เกิดพร้อมกัน
๒. ดับพร้อมกัน
๓. มีที่อาศัยคือมหาภูตรูปร่วมกัน และ
๔. ต้องเป็นที่รวมแห่งองค์ทั้ง ๓ นี้^๑

จากลักษณะของรูปกลาปะข้างต้นนั้น มีข้อที่น่าสังเกต ๒ ประการ คือ ประการแรก ลักษณะของรูปกลาปะเป็นไปทำนองเดียวกันกับจิตและเจตสิก กล่าวคือ ลักษณะสำคัญของจิตและเจตสิกนั้นประกอบด้วย (๑) เกิดพร้อมกัน (๒) ดับพร้อมกัน (๓) มีวัตถุอาศัยอย่างเดียวกัน และ (๔) มีอารมณ์เดียวกัน^๒ ประการที่ ๒ คือที่อาศัยร่วมของรูปกลาปะนั้น คือมหาภูตรูป ๔ มหาภูตรูป ๔ จึงเป็นรูปสำคัญ เป็นหลักให้รูปอื่น ๆ อิงอาศัย บรรดามหาภูตรูป ๔ นั้น ปฐวีธาตุเป็นธาตุที่สำคัญ เป็นตัวยืนหรือทรงตัวอยู่จริง ๆ ส่วนอาโปธาตุเป็นส่วนที่ช่วยยึดปฐวีธาตุ เตโชธาตุเป็นธาตุส่วนที่ช่วยทำให้อบอุ่น ให้คงสภาพไม่ให้เน่าเสีย วาโยธาตุเป็นธาตุส่วนที่ช่วยให้มีการยืดหยุ่นเคลื่อนไหว ดังนั้น จากแง่ของมหาภูตรูปด้วยกัน ปฐวีธาตุยังเป็นธาตุที่รองรับของอาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุอีกชั้นหนึ่ง

เนื่องจากปฐวีธาตุ(หรือปฐวีรูป) เป็นธาตุที่แข็ง และเป็นธาตุที่ทรงตัวอยู่จริง ๆ ดังนั้น ธาตุนี้จึงสามารถทอนย่อยลงเป็นหน่วยเล็กที่สุดได้ พุทธปรัชญาได้ทอนย่อยปฐวีธาตุลงเป็นหน่วยเล็กที่สุด เรียกว่า ปริมาณ ปริมาณเป็นหน่วยเล็กที่สุด ไม่อาจทอนให้เล็กกว่านี้ได้อีกต่อไป คือมีขนาด 10^{-10} ซม.* แม้ว่าพุทธปรัชญากับวิทยาศาสตร์ในปัจจุบันจะแตกต่างกันในเรื่องระยะของกาล เวลาและกระบวนการที่ได้มาซึ่งความจริงก็ตาม แต่หน่วยปริมาณในพุทธปรัชญามีขนาดใกล้เคียงกับอะตอม(ปริมาณ)ซึ่งเป็นหน่วยเล็กที่สุดตามทรรศนะทางวิทยาศาสตร์ คืออะตอม(ปริมาณ)หนึ่งมีขนาด 10^{-8} ซม.

พุทธปรัชญาได้อธิบายถึงคุณสมบัติของปริมาณปฐวีธาตุแต่ละปริมาณว่า ปริมาณเหล่านี้ แม้จะมีขนาดเล็กมากเพียงไรก็ตาม มันก็มีได้ตั้งอยู่โดยลำพังในรูปของลักษณะเชิงเดี่ยว แต่มันดำรงอยู่ในแบบของรูปกลาปะ คือมีลักษณะเกาะกันเป็นกลุ่มแบบเชิงซ้อน ดังนั้น ปริมาณหรือรูปกลาปะตามทรรศนะของพุทธปรัชญาจึงต่างจากปริมาณของกลุ่มสสารนิยม กลุ่มสสารนิยมถือว่า ปริมาณของสสารนั้น แต่ละปริมาณมีเนื้อเดียวกันตลอด ปราศจากรส สี กลิ่น เย็น ร้อน อ่อน แข็งทั้งสิ้น มีเพียงแต่รูปร่างและน้ำหนัก ส่วนพุทธปรัชญาเห็นต่างไปว่า ปริมาณหรือรูปกลาปะหนึ่ง ๆ นั้น นอกจากจะมีขนาดและน้ำหนักแล้ว ยังประกอบด้วยองค์ประกอบอื่น ๆ อีก

๒) องค์ประกอบของรูปกลาปะ

ทรรศนะพุทธปรัชญาถือว่า รูปกลาปะหนึ่ง ๆ หรือปริมาณหนึ่ง ๆ ต้องมีองค์ประกอบอย่างน้อย

๑ ขุนสรพกิจโกศล, คู่มือการศึกษารูปสังคหวิภาค ปริเฉทที่ ๖, หน้า ๔๓

๒ ขุนสรพกิจโกศล, คู่มือการศึกษาเจตสิกปริมัตถ ปริเฉทที่ ๒, (พระนคร : โรงพิมพ์อัมพลพิทยา, ๒๕๑๐), หน้า ๒

* อ้างแล้ว หน้า ๓๔

ที่สุด ๔ อย่างทุกรูปกลาปะไป จะมีน้อยกว่านั้นไม่ได้ แต่มีมากกว่านั้นได้ องค์ประกอบ ๔ อย่างดังกล่าว คือ (๑) ปรฐวี = ธาตุดิน (๒) อาโป = ธาตุน้ำ (๓) เตโช = ธาตุไฟ (๔) วาโย = ธาตุลม (๕) วัณณะ = รูปร่างหรือสี (๖) คันธะ = กลิ่น (๗) รสชะ = รส และ (๘) โอชะ = โอชา พุทธปรัชญาถือว่า องค์ประกอบ ๔ อย่างนี้ไม่อาจแยกจากกันได้ และเป็นพื้นฐานประจำในรูปกลาปะแต่รูปกลาปะ - และเรียกองค์ประกอบที่เป็นพื้นฐานประจำเหล่านี้ว่า สัทธัญญรูปกลาปะ*

๓) ประเภทของรูปกลาปะ

รูปกลาปะนี้ เมื่อว่าโดยประเภทแล้ว มี ๔ ประเภท คือ

- (ก) กัมมชกลาปะ คือกลุ่มรูปที่เกิดจากกรรม
- (ข) จิตตชกลาปะ คือกลุ่มรูปที่เกิดจากจิต
- (ค) อุตฺถชกลาปะ คือกลุ่มรูปที่เกิดจากอุตฺถ
- (ง) อาหารชกลาปะ คือกลุ่มรูปที่เกิดจากอาหาร

(ก) กัมมชกลาปะ

กัมมชกลาปะ** คือกลุ่มรูปที่เกิดจากกรรม มี ๔ กลาปะ หรือ ๔ กลุ่ม คือ

๑. จุกฺขทสกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๐ รูป มีจักขุปสาทรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ^{***} ชีวีตรูป ๑ และจักขุปสาทรูป ๑
๒. โสตทสกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๐ รูป มีโสตปสาทรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโกรูป ๘ ชีวีตรูป ๑ และโสตปสาทรูป ๑
๓. ขานทสกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๐ รูป มีขานปสาทรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวีตรูป ๑ และขานปสาทรูป ๑
๔. ชิวหาทสกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๐ รูป มีชิวหาปสาทรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวีตรูป ๑ และชิวหาปสาทรูป ๑
๕. กายทสกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๐ รูป มีกายปสาทรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวีตรูป ๑ และกายปสาทรูป ๑
๖. อิตถิกาวทสกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๐ รูป มีอิตถิกาวรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวีตรูป ๑ และอิตถิกาวรูป ๑
๗. ปุริสกาวทสกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๐ รูป มีปุริสกาวรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวีตรูป ๑ และปุริสกาวรูป ๑

* รูป ๘ รูปที่เป็นองค์ประกอบพื้นฐานของสัทธัญญรูปกลาปะนี้ ตรงกันกับอวินิพโกครูป ๘ รูป

** ตามนัยพระคัมภีร์สังขสังเขป กัมมชกลาปะ มี ๔ กลาปะเหมือนกัน แต่นัยต่างกัน คือท่านเพิ่มสัทธัญญรูปกลาปะเข้ามาอีก ๑ กลาปะ ส่วนอิตถิกาวทสกกลาปะและปุริสกาวทสกกลาปะท่านนับเพียง ๑ กลาปะ คือกาวทสกกลาปะ เพราะคนหนึ่ง ๆ มีกาวทสกกลาปะเพียงอย่างเดียว คือเป็นอิตถิกาวทสกกลาปะ หรือไม่ก็เป็นปุริสกาวทสกกลาปะ

*** อวินิพโกครูป ๘ คือ (๑) ปรฐวีธาตุนรูป (๒) อาโปธาตุนรูป (๓) เตโชธาตุนรูป (๔) วาโยธาตุนรูป (๕) วัณณรูป (๖) คันธรูป (๗) รสรูป และ (๘) โอชารูป

๔. วัตถุทสกกลาปะ คือกลุ่มรูปมีจำนวน ๑๐ รูป มีหทัยรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๔ ชีวีตรูป ๑ และหทัยวัตถุรูป ๑

๕. ชีวิตนวกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๔ รูป มีชีวีตรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๔ และชีวีตรูป ๑

กัมมชกลาปะ ๔ นี้ เกิดได้แต่ในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น คนหนึ่ง ๆ จะมีกัมมชกลาปะได้เพียง ๔ กลาปะเท่านั้น คือคนหนึ่งจะเป็นได้เฉพาะปฐิกาทสกกลาปะหรืออิตถิกาทสกกลาปะ เพียงอย่างเดียว จะเป็นทั้งสองพร้อมกันไม่ได้ ในบรรดากัมมชกลาปะนั้น กัมมชกลาปะ ๑ - ๔ ประกอบด้วยรูป ๑๐ รูป กัมมชกลาปะที่ ๔ มี ๔ รูป แต่บรรดารูปทั้งหลายในรูปกลาปะแต่ละกลาปะนั้น จะมีเพียงรูปหนึ่งที่เป็นใหญ่ในการทำหน้าที่ ส่วนรูปนอกนั้นเป็นองค์ประกอบที่ช่วยในการทำหน้าที่ของรูปที่เป็นใหญ่นั้นได้อย่างเต็มที่ ดังนั้น กัมมชกลาปะ ๔ กลุ่มนี้ประกอบด้วยกัมมชรูป ๑๗ รูป (เว้นปริเฉทรูป) แต่รูปที่เป็นใหญ่ในการทำหน้าที่โดยตรงนั้น มีอยู่ ๔ รูป ส่วนรูปนอกนั้นเป็นองค์ประกอบช่วยในการทำหน้าที่ของรูปที่เป็นใหญ่ได้ทำหน้าที่อย่างเต็มที่ เช่น จักขุทสกกลาปะ เป็นกลุ่มรูปจำนวน ๑๐ รูป ได้แก่อวินิพโกครูป ๔ รูป ชีวีตรูป ๑ รูป และจักขุปสาทรูป ๑ รูป ในกลุ่มรูป ๑๐ รูปเหล่านี้ จักขุปสาทรูปเป็นใหญ่ในการทำหน้าที่คือการเห็น ส่วนรูปอีก ๔ รูป ไม่ได้ทำหน้าที่เห็น แต่จักขุปสาทรูปจะทำหน้าที่ในการเห็นได้ ก็ต้องมีรูป ๔ รูปดังกล่าวเป็นพื้นฐานในการเห็น ส่วนกัมมชกลาปะอีก ๔ กลาปะมีโสตกลาปะเป็นต้นที่เหลือ ก็พึงทำความเข้าใจตามรูปกลาปะนั้น ๆ โดยนัยเดียวกันนี้

กัมมชกลาปะ ๔ กลาปะนี้ ยังจัดประเภทได้เป็น ๒ ประเภทตามฐานที่ตั้งอยู่ของมัน คือ (๑) สัพพธานิกกลาปะ คือกลาปะที่ตั้งอยู่ทั่วไปในร่างกาย มี ๔ กลาปะ คือ กายทสกกลาปะ อิตถิกาทสกกลาปะ ปฐิกาทสกกลาปะ และชีวิตนวกกลาปะ (๒) ปเทสกลาปะ คือกลาปะที่ตั้งอยู่ในที่บางแห่งของร่างกาย มี ๔ กลาปะ คือ จักขุทสกกลาปะ โสตกกลาปะ ฆานทสกกลาปะ ชิวาทสกกลาปะ และวัตถุทสกกลาปะ

(ข) จิตตชกลาปะ

จิตตชกลาปะ* คือกลุ่มรูปที่เกิดจากจิตเป็นสมภูฐาน มี ๖ กลาปะหรือ ๖ กลุ่ม คือ

๑. สุตธัญญุทสกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๔ รูป คืออวินิพโกครูป ๔

สุตธัญญุทสกกลาปะนี้เกิดในเวลาที่ไม่มีการเคลื่อนไหวหรือไม่มีการพูด ในขณะที่จิตใจอ่อน ไม่เข้มแข็ง เช่น อาการหายใจ หน้าซีด โกรธ ขนลุกชัน หรือกลัว เป็นต้น

๒. กายวิญญุตินวกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๔ รูป คืออวินิพโกครูป ๔ และกายวิญญุตติ ๑

กายวิญญุตินวกกลาปะนี้เกิดในเวลาที่มีการเคลื่อนไหวภายในขณะที่มีจิตใจอ่อน ไม่เข้มแข็ง เช่น การยืน เดิน นั่ง นอนหลับ เหยียด เดินหน้า ถอยหลัง เหลียวซ้าย เหลียวขวา เป็นต้น

๓. วจวิญญุตีสัททสกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๐ รูป คือ อวินิพโกครูป ๔ วจวิญญุตติ ๑ และสัททรูป ๑ วจวิญญุตีสัททสกกลาปะนี้ เกิดในเวลาพูด อ่านหนังสือ หรือร้องเพลง เป็นต้น ในขณะที่จิตใจอ่อน ท้อถอย หรือรู้สึกไม่สบาย

* จิตตกลาปะ มี ๖ กลาปะ เป็นการแสดงตามนัยแห่งพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ในวิสุทธิมรรค ท่านแสดงไว้ต่างกัน คือจิตตชกลาปะมี ๔ กลาปะ โดยเพิ่มสัททนวกกลาปะ และสัททลหุตาหิตทสกกลาปะ

๔. ลหุตาทีเอกาทสกกลากาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๑ รูป คืออวินิพโกครูป ๔ และวีกา-
รูป ๓ ลหุตาทีเอกาทสกกลากาปะนี้เกิดขึ้นในเวลาที่ไม่มีการเคลื่อนไหวกายหรือเปล่งเสียงพูด ใน
ขณะที่จิตใจสบาย เข้มแข็ง หรือในขณะที่ใจ เช่น อาการแจ่มใสขึ้นบาน หรืออาการขมลุกขมพองที่
เกิดด้วยอำนาจบีบิตเป็นต้น

๕. กายวิญญูติลหุตาทีทวาทสกกลากาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๒ รูป ได้แก่ อวินิพโกครูป ๔
วีการูป ๓ และกายวิญญูติ ๑ กายวิญญูติลหุตาทีทวาทสกกลากาปะนี้เกิดเมื่อเวลาเคลื่อนไหวร่างกาย
ในเวลาที่จิตใจสบาย เข้มแข็ง เช่นการยืน การเดิน การนั่ง การนอน การเหยียดข้อมือ และการเหยียด
ขาเป็นต้นที่คล่องแคล่วหรือสะดวกสบาย

๖. วจวิญญูติลหุตาทีเตรสกกลากาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๓ รูป ได้แก่ อวินิพโกครูป ๔
วีการูป ๓ วจวิญญูติ ๑ และ สัททรูป ๑ วจวิญญูติลหุตาทีเตรสกกลากาปะนี้ เกิดเมื่อเวลาพูด อ่าน-
หนังสือ หรือร้องเพลงเป็นต้น ในขณะที่จิตใจสบาย เข้มแข็ง ทำให้การพูดหรือการอ่านเป็นต้นเป็นไปโดย
สะดวกและคล่องแคล่ว

ในจิตตชกลาปะ ๖ กลาปะนี้ ๔ กลาปะคือ สุธัญญชกลาปะ กายวิญญูตินวกกลากาปะ ลหุตาที-
เอกาทสกกลากาปะ และกายวิญญูติลหุตาทีทวาทสกกลากาปะ เป็นสัพพธานิกกลากาปะ คือตั้งอยู่ทั่วไปในร่างกาย
ส่วน ๒ กลาปะ คือวจวิญญูติลหุตาทีเตรสกกลากาปะ และวจวิญญูติลหุตาทีเตรสกกลากาปะ เป็นปเทสกลากาปะ คือ
ตั้งอยู่ในที่บางแห่งของร่างกาย

(ค) อุตชกลากาปะ

อุตชกลากาปะ คือกลุ่มรูปที่เกิดจากจุดเป็นสมุฏฐาน มี ๔ กลาปะหรือ ๔ กลุ่ม คือ

๑. สุธัญญชกลากาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๔ รูป ได้แก่อวินิพโกครูป ๔

สุทธัญญชกลากาปะที่เป็นอุตชกลากาปะนี้เกิดมิได้ทั้งในสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต สำหรับสิ่งที่มีชีวิตนั้น
สุทธัญญชกลากาปะนี้เกิดขึ้นในเวลาที่ยังไม่แตกดับ เช่น อ่อนเพลีย หรือไม่สบายเป็นต้น ส่วนในสิ่งที่มี
ไม่มีชีวิต เช่น ต้นไม้ แม่น้ำ ภูเขา พื้นดิน ก้อนหิน โด่ และแก้วเป็นต้น มีเฉพาะสุทธัญญชกลากาปะคือ
อวินิพโกครูป ๔ เท่านั้น และอุตชกลากาปะ(สุทธัญญชกลากาปะ)นี้ นับว่าเป็นพื้นฐานในการรักษาภายหรือรูป
มิให้เน่าเปื่อย และเป็นพื้นฐานของรูปกลากาปะอื่น ๆ เพราะถ้าไม่มีอุตชกลากาปะนี้แล้ว รูปกลากาปะอื่น ๆ
ก็ไม่อาจปรากฏตั้งอยู่ได้เลย

๒. สัททชกลากาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๔ รูป ได้แก่อวินิพโกครูป ๔ และสัททรูป ๑

สัททชกลากาปะเกิดขึ้นได้ทั้งในสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ที่เกิดในสิ่งที่มีชีวิต ได้แก่ เสียงกรน
เสียงท้องสั้น เสียงตบมือ และเสียงคิดนินเป็นต้น ที่เกิดในสิ่งที่ไม่มีชีวิต เช่น เสียงน้ำไหล เสียงลมพัด
เสียงฟ้าร้อง เสียงฆ้อง และเสียงกลองเป็นต้น

๓. ลหุตาทีเอกาทสกกลากาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๑ รูป ได้แก่ อวินิพโกครูป ๔ และวีการูป ๓

ลหุตาทีเอกาทสกกลากาปะนี้เกิดได้เฉพาะในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น ไม่อาจเกิดในสิ่งที่ไม่มีชีวิตได้
เพราะวีการูป ๓ เกิดร่วมได้เฉพาะในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น และรูปกลากาปะนี้เกิดขึ้นในขณะที่ร่างกายสบาย
เป็นปกติ หรือแข็งแรง

๔. สัททลหุตาทีทวาทสกกลากาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๒ รูป ได้แก่อวินิพโกครูป ๔ สัททรูป ๑

และวิการรูป ๓

รูปกลาปะนี้เกิดได้เฉพาะในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น เช่น เสียงกรน เสียงตบมือ หรือเสียงท้อ-
ร้อง เป็นต้น ซึ่งเป็นไปโดยแจ่มใสชัดเจน

อุตุชกลาปะทั้ง ๔ กลาปะเกิดขึ้นในสิ่งที่มีชีวิตได้ทุกกลาปะ แต่ในสิ่งที่ไม่มีชีวิตเกิดได้เพียง
แค่ ๒ กลาปะเท่านั้น คือ สุธธัญญกลาปะ และสัทททวักกลาปะ อุตุชกลาปะทั้ง ๔ นี้ เกิดได้ในทุก ๆ
ส่วนของร่างกาย

(ง) อาหารชกลาปะ :

อาหารชกลาปะ คือกลุ่มรูปที่เกิดจากอาหารเป็นสมุฏฐาน มี ๒ กลาปะหรือ ๒ กลุ่ม คือ

๑. สุธธัญญกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๘ รูป ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘

สุทธัญญกลาปะในอาหารชกลาปะนี้ เกิดขึ้นเมื่อบริโภคอาหารเข้าไปแล้วทำให้ร่างกายอึดอัด
ไม่สบาย คลื่นเหียน หรือไม่กระปรี้กระเปร่า เป็นต้น เพราะอาหารชกลาปะที่เกิดจากอาหารนั้นไม่ประ-
คด้วยวิการรูป ๓ นั้นเอง

๒. ลหุตาทีเอกาทสกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๑ รูป ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ และวิการ-
รูป ๓

ลหุตาทีเอกาทสกกลาปะนี้เกิดขึ้นเมื่อบริโภคอาหารต่าง ๆ เข้าไปแล้ว ทำให้ร่างกายสดชื่น
กระปรี้กระเปร่าแข็งแรงขึ้นเพราะอาหารชกลาปะที่เกิดจากอาหารนั้นประกอบด้วยวิการรูป ๓

อาหารชกลาปะทั้ง ๒ กลาปะนี้ เกิดได้แต่ในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น เพราะอาหารชกลาปะจะเกิด
ขึ้นได้ก็ต่อเมื่อกัมมโอชา (อัชฌัตตโอชา) ที่อยู่ภายในร่างกายคนได้ช่วยอุททหนฺนอุททโอชา (พหิตทโอชา) ซึ่งเป็น
โอชาที่มีอยู่ในอาหารต่าง ๆ ที่คนกินกินเข้าไปอีกต่อหนึ่ง ดังนั้น โอชาในอาหารจึงไม่ใช่อาหารชกลาปะ
แต่จะเป็นอาหารชกลาปะได้ ก็ต่อเมื่อโอชาในอาหารนั้นถูกอุททหนฺนหรือส่งเสริมโดยกัมมโอชาที่มีอยู่ในร่าง
กายของคนอีกทอดหนึ่งก่อน อาหารชกลาปะทั้ง ๒ ชนิด เกิดได้ทั่วไปในทุกส่วนของร่างกาย

รูปกลาปะทั้ง ๔ ประเภทตามที่กล่าวมาแล้วนั้น เมื่อนับจำนวนรูปกลาปะแล้ว มีทั้งหมด
๒๑ กลาปะ แต่ในรูปกลาปะทั้ง ๒๑ กลาปะนี้ เมื่อนับโดยจำนวนรูปแล้ว มีเพียง ๒๓ รูป เว้นรูป
๕ รูปคือ ปริเฉทรูป ๑ ลักขณรูป ๔ รูป ๕ รูปนี้ไม่จัดว่าเป็นรูปกลาปะ เพราะปริเฉทรูปเป็นรูป
กำหนดขอบเขต ซึ่งคั่นอยู่ระหว่างรูปกลาปะต่อรูปกลาปะ ไม่เป็นองค์ประกอบร่วมของรูปกลาปะ
อย่างแท้จริง ส่วนลักขณรูป ๔ เป็นรูปที่เป็นเครื่องหมายของรูปกลาปะ ซึ่งไม่เป็นองค์ประกอบร่วม
ของรูปกลาปะเช่นเดียวกัน

๔) ข้อเปรียบเทียบระหว่างรูปสมุฏฐานกับรูปกลาปะ

ในพระอภิธรรมนั้น ได้จัดประเภทของรูปสมุฏฐานและรูปกลาปะไว้เป็น ๔ โดยถือสมุฏฐาน
เกิดคือ กรรม จิต อุตุ และอาหารเป็นหลักในการจัดอย่างเดียวกัน ข้อความสังเขปเกี่ยวกับการจัดประเภท
ระหว่างรูปสมุฏฐานและรูปกลาปะ ดังนี้

รูปสมมูลฐาน

๑. กัมมชรูป คือรูปที่เกิดจากกรรม มีจำนวน ๑๘ รูป (ดูรายละเอียดหน้า ๘๓) กัมมชรูปเกิดได้เฉพาะในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น
๒. จิตตชรูป คือรูปที่เกิดจากจิต มีจำนวน ๑๕ รูป (ดูรายละเอียดหน้า ๘๓) จิตตชรูปเกิดได้เฉพาะกับสัตว์ที่มีขันธ ๕ เท่านั้น
๓. อุตฺถชรูป คือรูปที่เกิดจากอุตุ มีจำนวน ๑๒ รูป (ดูรายละเอียด หน้า ๘๓)
๔. อาหารชรูป คือรูปที่เกิดจากอาหาร มีจำนวน ๑๑ รูป. (ดูรายละเอียด หน้า ๘๔)

รูปกลาปะ

๑. กัมมชกลาปะ คือกลุ่มรูปที่เกิดจากกรรม ได้แก่กัมมชรูป ๑๗ (เว้นปริเฉทรูป) กัมมชรูป ๑๗ รูปนั้นจัดเป็นรูปกลาปะได้ ๔ กลาปะหรือ ๔ กลุ่ม กัมมชกลาปะเกิดได้เฉพาะในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น
๒. จิตตชกลาปะ คือกลุ่มรูปที่เกิดจากจิต ได้แก่จิตตชรูป ๑๕ รูป(เว้นปริเฉทรูป) จิตตชรูป ๑๕ จัดเป็นรูปกลาปะได้ ๖ กลาปะหรือ ๖ กลุ่ม และเกิดได้เฉพาะกับสัตว์ที่มีขันธ ๕ เท่านั้น
๓. อุตฺถชกลาปะ คือกลุ่มรูปที่เกิดจากอุตุ ได้แก่อุตฺถชรูป ๑๑ (เว้นปริเฉทรูป) อุตฺถชรูป ๑๑ จัดเป็นรูปกลาปะได้ ๔ กลาปะหรือ ๔ กลุ่ม
๔. อาหารชกลาปะ คือกลุ่มรูปที่เกิดจากอาหาร ได้แก่อาหารชรูป ๑๑ (เว้นปริเฉทรูป) อาหารชรูป ๑๑ รูปจัดเป็นรูปกลาปะได้ ๒ กลาปะ หรือ ๒ กลุ่ม

เหตุเกิดของกาย

๒

ก. เหตุเกิดของกายตามแนวพระสูตร

สำหรับปัญหาว่า "กายเกิดขึ้นได้อย่างไร หรือ อะไรเป็นเหตุปัจจัยให้กายเกิดขึ้น" นั้น จะพบว่าในพระสูตร ได้แสดงไว้หลายแห่ง แต่เหตุปัจจัยที่ทำให้กายเกิดขึ้นที่แสดงไว้ในพระสูตรนั้น เป็นการกล่าวไว้อย่างกว้าง ๆ ไม่ละเอียดอย่างทีกล่าวไว้ในพระอภิธรรม เช่นในเสลาสูตร ได้แสดงเหตุปัจจัยที่ทำให้กายเกิดขึ้นไว้อย่างกว้าง ๆ ว่า "...กายนี้ ไม่มีใครสร้าง ไม่มีใครก่อขึ้นมา แต่กายนี้ก็ เป็นสิ่งที่มิใช่ไม่มีเหตุ มันเกิดขึ้นเพราะเหตุเกิด และดับไปเพราะเหตุดับ เหตุของมันนั้นมีไช้ เป็นสิ่งที่ เป็นปัจจัยภายนอก เช่นเหตุคือ พระเจ้าผู้สร้างมีอัสวารและพระพรหมเป็นต้น"^๑

ถึงสูตรต่าง ๆ จะมีนัยการแสดงต่างกันออกไปบ้าง แต่ทุกสูตรมีหลักใหญ่เหมือนกัน คือการเกิดขึ้น การตั้งอยู่ และการดับไปของกายนี้ ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขอย่างเดียวกัน คือเหตุปัจจัย มิใช่เป็นการเกิดขึ้นหรือตั้งอยู่อย่างลอย ๆ อย่างชนิดที่ว่า จะเกิดก็ได้ ไม่เกิดก็ได้ เกิดเองก็ได้ สิ่งอื่นทำให้เกิดก็ได้แบบซัดซ้ายไปมา อนึ่งเหตุปัจจัยของกายตามทรรคนะพุทธปรัชญานั้นหมายถึงเหตุปัจจัยที่ตั้งอยู่อย่างนั้น เป็นธรรมเนียมเป็นธรรมฐิติ* ไม่ขึ้นอยู่กับกาลเวลา ทั้งไม่ขึ้นอยู่กับบุคคลซึ่งใคร ๆ จะเอาไปพูดอย่างไรก็ได้

เหตุปัจจัยที่ทำให้กาย (และสิ่งต่าง ๆ)^๒ เกิดขึ้นนั้น พุทธปรัชญาไม่ได้มองในแง่ของอำนาจหรืออิทธิฤทธิ์ของสิ่งภายนอกบันดาลให้เป็นไป เช่นเทพ พระเจ้า รวมทั้งสิ่งลึกลับอื่น ๆ พุทธปรัชญาไม่ได้ปฏิเสธเรื่องเทพว่าไม่มี แต่ยอมรับว่าเทพมีอยู่ ทั้งได้แสดงถึงเทพชั้นต่าง ๆ ตั้งแต่ชั้นต่ำสุดจนถึงเทพชั้นสูงสุด^๒ แม้ว่าเทพบางพวกมีฤทธิ์มาก สามารถแสดงปาฏิหาริย์ หรือเนรมิตสิ่งต่าง ๆ ได้ก็ตาม แต่ก็สามารถทำได้ในขอบเขตจำกัด ไม่สามารถเนรมิตหรือสร้างคน สัตว์ กายและจิตเป็นต้นได้ ทั้งสิ่งที่เนรมิตขึ้นด้วยอิทธิฤทธิ์ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่อย่างมายาภาพ คือจะดำรงอยู่ได้ชั่วอิทธิฤทธิ์นั้นคงอยู่ จะหมดสภาพไปเมื่อคลายฤทธิ์หรือฤทธิ์เสื่อม ตามทรรคนะของพุทธปรัชญานั้น สิ่งที่เป็นกาย จิต มนุษย์หรือสัตว์ เป็นต้นเป็นเรื่องของกรรม อยู่ภายใต้เงื่อนไขของกฎแห่งกรรม แม้เทพทั้งหลาย ไม่ว่าจะ เป็นชั้นต่ำหรือชั้นสูง พุทธปรัชญาถือว่าต่างก็เป็น เรื่องของกรรม ต้องตกอยู่ในภายใต้กฎแห่งกรรมทั้งสิ้น ไม่สามารถอยู่เหนือกฎแห่งกรรมได้ ดังนั้นเหตุปัจจัยของกายตามแนวพุทธปรัชญา จึงมิได้เป็นเหตุปัจจัย

๑. สัง. ส. ๑๔/๕๕๑/๑๔๔ วิสุทธิมรรค แปล, ฉบับของมหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๒๔

* ธรรมเนียม คือกฎของธรรมชาติ หรือกฎแห่งธรรมคาไม่เกี่ยวข้องกับผู้สร้างหรือการเกิดขึ้นของ ศ.รดาใด ๆ ธรรมฐิติ คือภาวะที่ตั้งอยู่อย่างนั้นโดยธรรมคา

๒. บุญมี เมธางกูร และวราภสสิทธิ ไวทยะเสรี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมวถสังคหะ ปริเฉทที่ ๕ สังคหวิภาค ตอนที่ ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สุทธินสารการพิมพ์, ๒๕๒๔), หน้า ๘๑
เทวดาชั้นต่ำสุด คือเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาชั้นสูงสุดคือเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตตี รูปพรหมชั้นต่ำสุดคือพรหมชั้น พรหมปาริสัชชา และชั้นสูงสุดคือพรหมชั้นอกนิฏฐา นอกจากนี้แล้วยังมีรูปพรหมอีก ๔ ชั้น

ในรูปของการสร้าง รูปของการก่อตัวขึ้นมาเอง หรือรูปของสิ่งที่มีอิทธิฤทธิ์ใด ๆ อยู่เบื้องหลัง

ความเข้าใจทั่วไป ถือว่ามารดาบิดาเป็นผู้ก่อกำเนิดร่างกายของผู้ที่เป็นบุตรธิดา และเราต่างก็ยอมรับว่า ความเข้าใจนี้ถูกต้อง พุทธปรัชญาไม่ปฏิเสธความจริงแง่นี้ ยอมรับว่า ความจริงแง่นี้เป็นความจริงขั้นหนึ่งคือขั้นสมมติสังขจะ แต่ในขั้นปรมาตถสังขจะ หรือในแง่ของเมตาฟิสิกส์แล้ว พุทธปรัชญาถือว่ามารดาบิดาเป็นเพียงปัจจัยร่วมอย่างหนึ่งที่ทำให้กายเกิดขึ้น ไม่ได้เป็นตัวการทั้งหมด หรือเป็นตัวการที่เป็นต้นเค้าของกาย เช่นในมหาตคทาสังขยสูตร^๑ ได้แสดงถึงเหตุปัจจัย ที่ทำให้มารดาตั้งครรภ์ ๓ ประการคือ

๑. มารดาและบิดาอยู่ร่วมกัน (มาตาบิดโร สนุนิปติตา)
๒. มารดามีระดู (อุตุนี)
๓. สัตว์ลงถือปฏิสนธิ (ปัจจุปฏิฐิตो คณฺหโพ)

ตามนัยแห่งสูตรนี้ จะเห็นว่า มารดาบิดา เป็นเพียงปัจจัยร่วมอย่างหนึ่งในบรรดาปัจจัยร่วม ๓ อย่าง ถ้าไม่มีปัจจัยร่วมอีก ๒ อย่าง คือการมีระดูของมารดาและสัตว์ลงถือปฏิสนธิ การตั้งครรภ์ของมารดาก็มีไม่ได้ มารดาบิดาก็มิได้เป็นตัวกำหนดปัจจัยร่วม ๒ ประการหลังขึ้นมา ปัจจัยแต่ละอย่างต่างตั้งอยู่อย่างแยกจากกัน หนึ่ง แม้การตั้งครรภ์ก็มิได้ตั้งอยู่ในฐานะที่เป็นปัจจัยแรกเริ่มที่เดียวของกาย แต่มีเหตุปัจจัยอื่นที่อยู่เบื้องหลังนั้นอีก การมีระดูของมารดา ถ้ามองอย่างธรรมดาแล้วเป็นเรื่องของมารดาโดยตรง แต่ที่จริงแล้ว การมีระดูเป็นระบบของธรรมชาติทางร่างกายผู้หญิง ไม่ใช่มารดาเป็นคนกำหนดว่าจะให้มันมีหรือไม่ให้มี โดยเฉพาะการถือปฏิสนธิของสัตว์ หรือที่เรียกตามนัยพระอภิธรรมว่า "ปฏิสนธิจิต" หรือ "ปฏิสนธิวิญญาณ" นั้น พุทธปรัชญาไม่ได้ถือว่ามารดาบิดาเป็นคนกำหนด มารดามีได้เป็นเหตุปัจจัยของสิ่งนี้ มารดาเป็นเพียงปัจจัยร่วมอย่างหนึ่งของการตั้งครรภ์ และการตั้งครรภ์เป็นเพียงขั้นตอนหนึ่ง ซึ่งเป็นขั้นตอนต่อมาของเหตุปัจจัยที่ทำให้กายเกิดขึ้น ดังนั้นมารดาบิดาจึงมิได้เป็นตัวเหตุปัจจัยแรกสุด นอกจากนี้แล้ว ในพุทธปรัชญา ยังกล่าวถึงอีกว่า มีสัตว์บางจำพวกที่ถือกำเนิดมาโดยมิต้องอาศัยการที่บิดามารดาอยู่ร่วมกัน หรือมารดามีระดูเป็นเหตุปัจจัย เช่นการถือกำเนิดของสัตว์จำพวกโอปปาติกะ* เป็นต้น เพราะบุญกรรมบางประการที่พวกเขาอบรมสั่งสมมา จึงทำให้พวกเขาไปถือกำเนิดเช่นนั้น แทนที่จะถือกำเนิดในครรภ์ของมารดา

คำอธิบายเกี่ยวกับเหตุปัจจัยเกิดของกายในเสลาสูตร^๒ จะช่วยให้เข้าใจทรรศนะทางพุทธปรัชญาเกี่ยวกับเรื่องนี้ได้ชัดเจน คือในสูตรนี้ ท่านได้อุปมาเหตุปัจจัยเกิดของกายด้วยเหตุเกิดของพืชว่า "พืชชนิดใดชนิดหนึ่งที่บุคคลหว่านลงในนา ย่อมงอกขึ้นด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ (๑) ใสในแผ่นดิน และ (๒) ยางในพืช เพราะการประเข้าด้วยกันของเหตุปัจจัยทั้ง ๒ ดังกล่าว จึงทำให้เกิดพืช มิใช่เป็นว่าแผ่นดินทำให้เกิดพืช หรือพืชเองเป็นเหตุเกิดของพืช" กายก็เช่นเดียวกัน คือไม่มีใครทำให้เกิด และมันเองก็ได้เกิดเองโดยลำพัง แต่เกิดขึ้นเพราะการประกอบกันเข้าของเหตุปัจจัย และดับไปเพราะการดับไปของเหตุปัจจัย

๑ ม.ม. ๑๒/๔๕๒/๓๘๘ ม.ม. ๑๓/๖๒๔/๔๘๑

* ดูเพิ่มเติม โยนิ ๔ หน้า ๘๖

๒ สัง.ล. ๑๕/๕๕๑/๑๘๘

นอกจากแสดงถึงข้อที่ว่า กายเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยต่าง ๆ ประกอบเข้าด้วยกันแล้ว พุทธปรัชญายังแสดงถึงตัว เหตุปัจจัยในลักษณะของรูปการสืบกันเข้าไปหาเหตุปัจจัยที่เป็นต้นเค้า หรือที่เป็นมูลเหตุจริง ๆ อีกด้วย คำอธิบายถึงเหตุปัจจัยตามลักษณะดังกล่าวนี้ มีปรากฏอยู่ในพระสูตรหลายแห่ง แต่ในที่นี้ จะนำสูตรบางสูตรเท่านั้นมาศึกษาวิเคราะห์เพื่อเป็นแนวศึกษาในแง่ของการเกิดขึ้นของกายเท่านั้น ดังต่อไปนี้

๑. เหตุปัจจัยแห่งการเกิดของกายตามนัยปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาท เป็นหลักธรรมที่สำคัญมากอย่างหนึ่งในพระสูตร จากแนวปฏิจจสมุปบาท* นี้ มีนัยที่อาจนำมาอธิบายถึงเหตุปัจจัยเกิดของกายและเหตุปัจจัยที่ทำให้กายดับ (คือไม่เกิด) หลักปฏิจจสมุปบาทนั้น ถือว่าเป็นหลักหรือกฎที่แน่นอนตายตัวเหมือนสูตรทางคณิตศาสตร์หรือสูตรทางวิทยาศาสตร์ เพื่อแนวในทางการศึกษาปฏิจจสมุปบาทโดยการมองจากหลายแง่มุม ดังนั้น ในที่นี้จะนำหลักปฏิจจสมุปบาทมาแสดงเป็น ๓ แบบ ดังนี้คือ

แบบที่ ๑

เหตุปัจจัยในฝ่ายที่ทำให้เกิด : อวิชชา^๑ → สังขาร^๒ → วิญญาณ^๓ → นามรูป^๔ → สฬายตนะ^๕ → ผัสสะ^๖ → เวทนา^๗ → ตัณหา^๘ → อุปาทาน^๙ → ภพ^{๑๐} →ชาติ^{๑๑} → ชรา^{๑๒} + มรณะ + โสกะ + ปริเทวะ + ทุกข์ + โทมนัส + อุปายาส

เหตุปัจจัยในฝ่ายที่ทำให้ดับ → อวิชชาดับ^๑ → สังขารดับ^๒ → วิญญาณดับ^๓ → นามรูปดับ^๔ → สฬายตนะดับ^๕ → ผัสสะดับ^๖ → เวทนาดับ^๗ → ตัณหาดับ^๘ → อุปาทานดับ^๙ → ภพดับ^{๑๐} → ชาติดับ^{๑๑} → ชราดับ^{๑๒} + มรณะดับ + โสกะดับ + ปริเทวะดับ + ทุกข์ดับ + โทมนัสดับ + อุปายาสดับ

แบบที่ ๒

เหตุปัจจัยในฝ่ายที่ทำให้เกิด

เหตุปัจจัยในฝ่ายที่ทำให้ดับ

๑. อวิชชา → สังขาร
๒. สังขาร → วิญญาณ
๓. วิญญาณ → นามรูป
๔. นามรูป → สฬายตนะ
๕. สฬายตนะ → ผัสสะ
๖. ผัสสะ → เวทนา
๗. เวทนา → ตัณหา
๘. ตัณหา → อุปาทาน
๙. อุปาทาน → ภพ
๑๐. ภพ → ชาติ
๑๑. ชาติ → ชรา + มรณะ + โสกะ

๑. อวิชชาดับ → สังขารดับ
๒. สังขารดับ → วิญญาณดับ
๓. วิญญาณดับ → นามรูปดับ
๔. นามรูปดับ → สฬายตนะดับ
๕. สฬายตนะดับ → ผัสสะดับ
๖. ผัสสะดับ → เวทนาดับ
๗. เวทนาดับ → ตัณหาดับ
๘. ตัณหาดับ → อุปาทานดับ
๙. อุปาทานดับ → ภพดับ
๑๐. ภพดับ → ชาติดับ
๑๑. ชาติดับ → ชราดับ + มรณะดับ + โสกะดับ

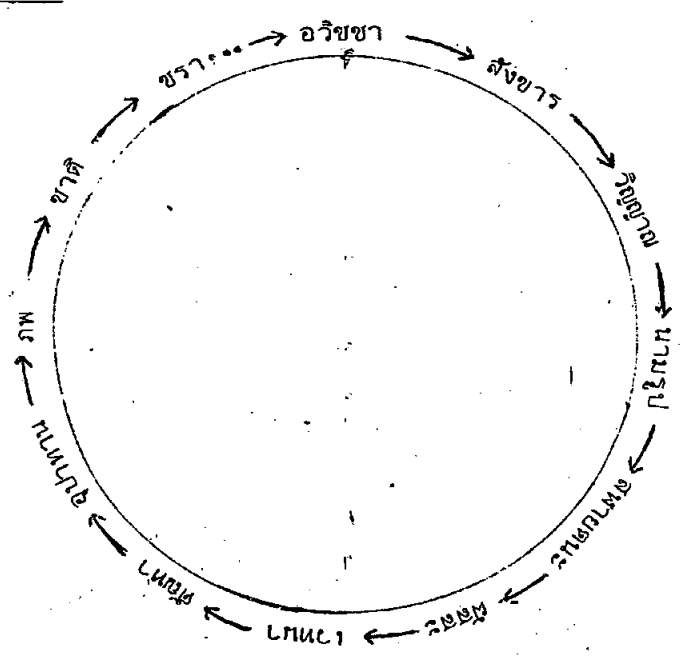
ปริเทวะ + ทุกข์ + โทมนัส + อุปายาส

ปริเทวะดับ + ทุกข์ดับ + โทมนัสดับ + อุปายาสดับ

๑ วินย. ๔/๑-๓/๑-๕ สัง.นิ. ๑๖/๒-๓/๑-๒ , ๒๒-๒๔/๔-๗ ฯลฯ

* ปฏิจจสมุปบาท มีชื่อเรียกหลายชื่อ เช่น ปัจจยการ อธิปปัจจยตา และภวจกร เป็นต้น

แบบที่ ๓

ในที่นี้ ไม่ได้มีจุดมุ่งหมายที่จะเสนอหลักปฏิจจสมุปบาทในรายละเอียด จึงมิได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับปฏิจจสมุปบาทโดยพิศดารไว้ แต่ที่แสดงหลักปฏิจจสมุปบาททั้ง ๓ แบบดังที่กล่าวมานั้น ก็เพื่อที่จะให้เป็นข้อพิจารณาหลักปฏิจจสมุปบาทในแง่ที่นำมาใช้มองเหตุปัจจัยเกิดของกายอย่างกว้าง ๆ เพียงแง่เดียวเท่านั้น หลักปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญานั้น ถือว่าเป็นหลักความจริงทางอภิปรัชญาที่จะตอบปัญหาต่าง ๆ เกี่ยวกับชีวิตได้ทุกปัญหา รวมทั้งปัญหาเกี่ยวกับกายด้วย

แบบที่ ๑ (ดูปฏิจจสมุปบาทแบบที่ ๑) ช่วงที่ ๔ ของปฏิจจสมุปบาท (ทั้งในสายที่ทำให้เกิดและสายที่ทำให้ดับ) คือนามรูป นามรูปนี้แยกได้เป็น ๒ ส่วน คือ นามกับรูป นามคือส่วนที่เป็นจิต ส่วนรูป คือส่วนที่เป็นกาย พุทธปรัชญาถือว่า คนและสัตว์เกิดขึ้นจากการรวมเข้าด้วยกันของทั้ง ๒ ส่วนนี้ จะเห็นว่า ช่วงที่ ๑ ซึ่งเป็นช่วงแรกที่สุดของปฏิจจสมุปบาท คืออวิชชา และช่วงสุดท้ายคือช่วงที่ ๑๒ นั้น เป็นขรา (+ มรณะ + โสกะ + ปรีเทวะ + ทุกข์ + โทมนัส + อุปายาส) ในแบบที่ ๑ นี้ ในแง่ของการเกิด จึงกล่าวได้ว่า อวิชชาเป็นเหตุปัจจัยแห่งการเกิดของกายเป็นช่วงแรกที่สุด คือเพราะอวิชชา มี สังขารจึงมี เพราะสังขารมี วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณมี นามรูป(จิตและกาย)จึงมี หรือในแง่ของการดับ(คือไม่มีการเกิดขึ้นอีก) ความไม่เกิดขึ้นของกายก็เป็นผลที่สืบเนื่องผูกพันมาจากความดับของอวิชชา คือ เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูป(จิตและกาย)จึงดับ

ในที่นี้ มีข้อที่ควรทำความเข้าใจเพิ่มเติมบางอย่าง คือ อวิชชาที่กล่าวในความหมายดังกล่าวนี้ อยู่ในฐานะเป็นอดีตเหตุปัจจัย กายนั้นเป็นปัจจุบันผลในชาตินี้ของอดีตเหตุปัจจัยคืออวิชชา และยังไม่ทำลายอวิชชาให้หมดไปตราบใด อวิชชาที่จะเป็นเหตุปัจจัยที่ผูกพันให้กายเกิดในชาติหรือภพต่อ ๆ ไปตราบนั้น ส่วนการทำลายอวิชชาให้หมดไปได้ เป็นเหตุปัจจัยของการดับหรือการไม่เกิดขึ้นอีกของกาย การดับของกายในที่นี้ นั้น หมายถึงการดับการเกิดของกายในแง่ของสังสารวัฏ เมื่อไม่มีอวิชชา การเกิดขึ้นของกายที่เป็นไปหรือดำเนินไปเพราะอวิชชาก็ไม่ได้ อนึ่ง เหตุปัจจัยที่ทำให้กายเกิดขึ้นนั้น นอกจากเหตุปัจจัย

คืออวิชชาแล้ว ยังมีเหตุปัจจัยอื่น ๆ คือ เหตุปัจจัยที่เป็นจิตตสมุฏฐาน ฤตสมุฏฐาน และอาหารสมุฏฐาน เหตุปัจจัยที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ นี้เป็นปัจจัยเหตุ ดังนั้น สำหรับบุคคลบางคนทั้งหมดก็เลยหรืออวิชชาแล้ว เช่นพระอรหันต์ เมื่ออวิชชาจะดับแล้ว ภายก็อาจยังคงดำรงอยู่ได้ ในปัจจุบันชาตินี้จนสิ้นชีวิตด้วย อำนวย เหตุปัจจัยที่เป็นปัจจัยเหตุ แต่หลังจากสิ้นชีวิตแล้ว จะไม่มีการเกิดของกายหรือสังสารวัฏอีกต่อไป

แบบที่ ๒ แบบที่ ๒ นี้ แยกปฏิจจสมุปบาทเป็นคู่ ๆ ได้ ๑๑ คู่ นามรูป(จิตและกาย)อยู่ที่ ๓ และคู่ที่ ๔ นามรูปในคู่ที่ ๓ ตั้งอยู่ในฐานะเป็นผล ส่วนนามรูปในคู่ที่ ๔ ตั้งอยู่ในฐานะเป็นเหตุ นามรูปในคู่ที่ ๓ มาคู่กับวิญญาณ คือวิญญาณเป็นเหตุ นามรูปเป็นผล ดังนั้น ในแบบที่ ๒ นี้แสดงให้เห็นว่า เหตุเกิดของกายในช่วงที่ใกล้ขีดที่สุดคือวิญญาณ วิญญาณเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดกาย เพราะวิญญาณมี กายจึงมี เพราะวิญญาณดับ กายจึงดับ กายจึงเป็นผลที่มาจากเหตุปัจจัยคือวิญญาณ และในขณะเดียวกัน กายก็ตั้งอยู่ในฐานะเป็นเหตุให้เกิดผลคือสฬายตนะ คือในคู่ที่ ๔ นามรูปมาคู่กับสฬายตนะ เพราะนามรูป(จิตและกาย)มี สฬายตนะจึงมี เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ *

แบบที่ ๓ แบบที่ ๓ นี้ แสดงปฏิจจสมุปบาทในรูปของวัฏจักร วัฏจักรของปฏิจจสมุปบาทนั้นมี ๑๒ ข้อต่อ นามรูปหรือจิตและกายเป็นเพียงข้อต่อหนึ่งในบรรดา ๑๒ ข้อต่อเหล่านั้น และใน ๑๒ ข้อต่อเหล่านั้น พุดไม่ได้ว่าข้อต่ออันไหนเป็นข้อต่อแรกที่สุด หรือข้อต่อไหนเป็นข้อต่อหลังที่สุด เป็นวัฏจักรหรือวงจรที่ไม่มีจุดเริ่มต้น ท้ามกลาง และที่สุด ไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลายแต่ความเป็นเอกภาพของวัฏจักรนี้เกิดจากการรวมเข้าด้วยกันของข้อต่อทั้งหมด ถ้าขาดข้อต่อใดข้อต่อหนึ่งไปแล้ว วัฏจักรนี้จะเกิดขึ้นมาไม่ได้ ในทำนองเดียวกัน ไม่มีข้อต่อใดข้อต่อหนึ่งเพียงข้อต่อเดียวที่เป็นเหตุให้เกิดวัฏจักรนี้ขึ้นมา ดังนั้น วัฏจักรนี้จึงเกิดขึ้นมาเพราะการเป็นเหตุปัจจัยร่วมกันของทุก ๆ ข้อต่อ คำเน้นไปพร้อมกันของทุกข้อต่อ แลก็ดับพร้อมกันไปของทุกข้อต่อ คือเมื่อข้อต่อใดข้อต่อหนึ่งเกิดขึ้น ก็ทำให้ข้อต่ออื่น ๆ เกิดพร้อมกันไปด้วย หรือเมื่อข้อต่อใดข้อต่อหนึ่งดับไป ข้อต่ออื่น ๆ ก็เป็นอันดับพร้อมกันไปด้วย ในแบบที่ ๓ นี้ กาย(นามรูป)จึงพุดไม่ได้ว่าอยู่ในอันดับใดหรือข้อต่อที่เท่าใด พุดได้แต่เพียงว่า ข้อต่อที่อยู่ใกล้ชิดกับกายคือวิญญาณ - สฬายตนะ ดังนั้น ถ้าจะพุดให้ได้ ก็อาจจะพุดได้ว่า ข้อต่อใดข้อต่อหนึ่งในทั้ง ๑๒ ข้อต่อนั้น อาจจะเป็นข้อต่อแรกที่สุดและข้อต่อหลังที่สุดได้ด้วยกัน อนึ่ง ถ้าจะพิจารณาตามแบบที่ ๓ นี้ จะเห็นว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดกายนั้น มิใช่เป็นเพียงอวิชชาหรือวิญญาณ แต่เหตุเกิดของกายนั้นเป็นการประชุมพร้อมกันของเหตุปัจจัยที่เป็นข้อต่อทั้ง ๑๒ ข้อต่อ ทุก ๆ ข้อต่ออยู่ในสถานะอิงอาศัยกันอยู่

จากหลักปฏิจจสมุปบาทตามแบบที่ ๓ นี้ มีข้อที่น่าสังเกตอยู่ ๒ ประการคือ ประการแรก คือ เรื่องของการสืบค้นไปหาเหตุปัจจัยแรกสุด จะเห็นว่า เหตุปัจจัยในรูปของวัฏจักรนั้น มิได้มีเหตุปัจจัยใดๆ ตั้งอยู่ในฐานะเป็นปัจจัยแรกสุด ดังนั้น จึงไม่อาจสืบสาวเข้าไปถึงเหตุปัจจัยแรกสุดในรูปของการสืบค้นได้ แม้อวิชชาก็มิได้อยู่ในฐานะที่เป็นเหตุปัจจัยแรกสุด เพราะอวิชชาเองก็ยังมีเหตุปัจจัย ประการที่ ๒

๑ ม.ป. ๑๒/๑๒๕/๘๐ ส.น. ๑๖/๑๔๗/๗๒

* สฬายตนะ คืออายตนะ ๖ ได้แก่ (๑) ตา (๒) หู (๓) จมูก (๔) ลิ้น (๕) กาย (๖) ใจ

๒ ม.ม. ๑๒/๑๒๘/๘๒ อ.ท.ส. ๒๔/๖๑/๑๒๑

= ในวิสุทธิมรรค (ฉบับแปลของมหาสมุทรราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๒๔๒) ได้ให้คำอธิบายไว้ว่า ปริยายที่ถือว่า อวิชชาเป็นมูลเหตุหรือเป็นต้นเค้านั้น หมายถึงอวิชชาเป็นใหญ่ หรือเป็นประธาน

คือเรื่องของความเป็นเหตุและผลของกันและกัน ความเป็นวัฏจักรหรือความเป็นเอกภาพของปัจจัย ทั้ง ๑๒ นั้นเองทำให้เกิดวงจรชีวิตขึ้น ปัจจัยทั้ง ๑๒ ประการนั้นต่างก็ตั้งอยู่หรืออิงอาศัยกันอยู่ทั้งใน ฐานเป็นเหตุและในฐานะที่เป็นผลของกันและกัน^๑ ซึ่งอาจจะพิจารณาได้ทั้งในแง่ของเหตุปัจจัยแต่ละอย่าง และทั้งในแง่ที่รวมกัน

๒. เหตุปัจจัยแห่งการเกิดของกายตามนัยของหลักวิภูฏะ ๓

หลักธรรมในพระสูตรอีกประการหนึ่งที่ควรนำมาพิจารณาร่วมในเรื่องนี้ คือหลักไตรวิภูฏ หรือวิภูฏะ ๓ หลักวิภูฏะ ๓ นี้ เป็นสูตรที่แสดงความเป็นกฎของความเป็นเหตุผลของกันและกันเช่นเดียวกับปฏิจจสมุปบาท มีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. กิเลสวิภูฏ วนคือกิเลส
๒. กัมมวิภูฏ วนคือกรรม และ
๓. วิปากวิภูฏ วนคือวิบาก

หลักไตรวิภูฏนี้* สามารถนำไปตอบปัญหาต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับชีวิตได้ทุกปัญหาเช่นเดียวกับหลัก ปฏิจจสมุปบาท แต่ในที่นี้ จะพิจารณาหลักวิภูฏะ ๓ ในแง่ของเหตุปัจจัยที่ทำให้กายเกิดขึ้น เพื่อสะดวก ในทางการศึกษาวิเคราะห์ จะแยกประเด็นในการพิจารณาเป็น ๒ แนว คือ

- ก) แนวการพิจารณาวิภูฏะ ๓ ในช่วงสั้น
- ข) แนวการพิจารณาวิภูฏะ ๓ ในช่วงยาว

ก) แนวการพิจารณาวิภูฏะ ๓ ในช่วงสั้น

แนวการพิจารณาวิภูฏะ ๓ ในช่วงสั้น เป็นการพิจารณาในแง่ที่ว่า กายเกิดมาจากเหตุปัจจัย อะไร ไม่พิจารณาในแง่ของสังสารวัฏ ในวิภูฏะ ๓ นี้ ถ้ามองในแง่ของธรรมที่เป็นเหตุและผลของกัน และกันแล้ว จะเห็นว่า ๒ ประการแรกคือกิเลสวิภูฏและกัมมวิภูฏเป็นธรรมฝ่ายที่เป็นเหตุ ส่วนประการ ที่ ๓ คือวิปากวิภูฏ เป็นธรรมฝ่ายที่เป็นผล อนึ่ง กล่าวได้ว่า ตามทรรศนะของพุทธปรัชญานั้น สิ่งทั้งหลาย ทั้งปวงล้วนเกิดจากเหตุปัจจัยทั้งสิ้น จะเว้นก็เฉพาะพระนิพพาน เพราะพระนิพพานเป็นภาวะที่พ้นจาก เหตุปัจจัย อยู่เหนือการปรุงแต่งของเหตุปัจจัยโดยสิ้นเชิง ดังนั้นหลักคำสอนในพุทธปรัชญาจึงอาจสรุปได้ ลงเป็น ๒ หลักใหญ่ คือ (๑) หลักคำสอนที่แสดงถึงเหตุปัจจัยของสิ่งทั้งหลาย และ (๒) หลักคำสอนที่ เป็นทางปฏิบัติเพื่อเข้าไปดับเหตุปัจจัยเหล่านั้น^๒ หรืออาจจะย่อคำสอนในพุทธปรัชญาทั้งหมดลงเป็นหลัก เดียวคือหลักของเหตุปัจจัย วิบากทุกอย่างหรือสิ่งทั้งหลาย เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และเป็นไปอย่างไร ล้วนตั้ง อยู่บนเงื่อนไขของเหตุปัจจัยเป็นแดนเกิดทั้งสิ้น ส่วนข้อที่วิบากหรือความแตกต่างกันของสิ่งทั้งหลายนั้น เนื่องมาจากเหตุปัจจัยอันเป็นที่มาที่มีความแตกต่างกัน

๑ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๒๓๓

* หลักไตรวิภูฏ หรือวิภูฏะ ๓ เป็นมติฐานอรรถกถา

๒ คณะกรรมการแผนกตำรามหามกุฏราชวิทยาลัย, พระอัมมปัทมฎกถา แปล, ภาค ๑ ยมการวรรคธรรมา, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๗), หน้า ๑๒๔

ข้อที่นำมาสังเกตอีกอย่างหนึ่ง คือ กิเลสวิภวัญญ์และกัมมวิภวัญญ์ แม้ว่าจะตั้งอยู่ในฐานะเป็นเหตุของวิปการวิภวัญญ์ แต่ทั้งสองก็ยังเป็นเหตุและผลของกันและกันอีกชั้นหนึ่งด้วย คือกิเลสวิภวัญญ์เป็นเหตุ กัมมวิภวัญญ์เป็นผล ในพุทธปรัชญาถือว่า กรรมจะเกิดไม่ได้ ถ้าไม่มีกิเลสเป็นเหตุ พระอรหันต์หลุดพ้นจากกิเลส ดังนั้น การกระทำของพระอรหันต์จึงไม่จัดเป็นกรรม เป็นเพียงกิริยา กิเลสเป็นตัวผลักดันให้ทำการกรรม เมื่อพระอรหันต์ไม่มีกิเลส พระอรหันต์จึงไม่มีกรรม เพราะไม่มีกิเลสที่เป็นตัวผลักดันให้ทำการกรรมและต้องเสวยผลกรรมอีกต่อไป ส่วนผู้ที่ยังไม่เป็นพระอรหันต์หรือผู้ที่ยังไม่หมดกิเลส นั้น เชื่อว่ายังทำการกรรมอยู่ บุคคลใดก็ตามยังทำการกรรมอยู่ ไม่ว่าจะกรรมนั้นจะเป็นอกุศลกรรมหรือกุศลกรรมก็ตาม ก็ถือว่าบุคคลนั้นยังมีกิเลสอยู่ สัมมาทิฐิบุคคลบางคนถึงจะละกิเลสอย่างหยาบได้ แต่ก็ยังมีกิเลสอย่างละเอียดคอย ค้างค้ำค้ำกรรมหรือการกระทำของเขา ยังมีกิเลสอย่างละเอียดเป็นพื้นเพหรือเป็นกำลังหนุนอยู่ จึงในชั้นของการกระทำกุศลกรรมนั้น ยังหาได้ละกิเลสลงได้อย่างสิ้นเชิงไม่

เนื่องจากเรื่องของกิเลสและกรรมเป็นหลักธรรมสำคัญและละเอียดลึกซึ้ง เรื่องหนึ่งในพุทธปรัชญา จึงขอนำเรื่องทั้ง ๒ นี้มากล่าวโดยสังเขปเพื่อเป็นแนวในการศึกษาในลำดับต่อไป

กิเลส คำว่ากิเลสนี้ ตามความหมายของศัพท์ หมายถึงสิ่งที่ทำให้เศร้าหมอง หรือสิ่งที่ทำให้เร่าร้อน ถ้าถามว่า สิ่งที่เกิดจากกิเลสทำให้เศร้าหมองหรือเร่าร้อนนั้นคืออะไร ในอภิธรรมัตถวิภาวินี ท่านกล่าวว่า กิเลสทำให้จิตเศร้าหมองและเร่าร้อน^๑ นอกจากนี้แล้ว ยังกล่าวอีกว่า กิเลสทำให้สัตว์เศร้าหมองและเร่าร้อน^๒ หรือสัตว์ทั้งหลายเศร้าหมองและเร่าร้อนเพราะกิเลส^๓ ดังนั้น กิเลสจึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นกับสัตว์หรือจิต เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ทำให้สัตว์หรือจิตเศร้าหมองหรือเร่าร้อน พุทธปรัชญาถือว่าธรรมดาจิตนั้นแปดสาร คือผองใสหรือมีรสมี^๔ แต่เมื่อกิเลสเกิดขึ้นกับจิตแล้ว ก็ทำให้จิตเศร้าหมองหรือกลายเป็นขุ่นมัวไป กิเลสนอกจากทำให้จิตเศร้าหมองแล้ว ยังทำให้สิ่งที่สัมพันธ์กับจิตพลอยเศร้าหมองไปด้วย เช่น ในพระอภิธรรม กล่าวว่า สิ่งที่เกิดจากกิเลสทำให้เศร้าหมองคือ จิต เจตสิก และรูป ตามนัยแห่งชั้น ๕ สิ่งที่เกิดจากกิเลสทำให้เศร้าหมองคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ รูปคือร่างกายเป็นสิ่งที่สัมพันธ์กับจิต ส่วนเวทนาคือการเสวยอารมณ์ สัญญา ความจำอารมณ์ สังขาร การปรุงอารมณ์ และวิญญาณ การรู้อารมณ์ สัมพันธ์กับจิตในฐานะที่เป็นหน้าที่ของจิต ความจริง เพียงแต่พูดว่า กิเลสทำให้จิตเศร้าหมองก็เป็นการหมายถึงส่วนอื่น ๆ ด้วย เพราะส่วนอื่น ๆ ต่างก็สัมพันธ์กับจิต เมื่อจิตเศร้าหมองแล้ว ส่วนที่สัมพันธ์กับจิตก็ย่อมพลอยเศร้าหมองไปด้วย ในพระอภิธรรม แบ่งกายเป็นรูป ๒๔ รูป มีรูปถึง ๑๕ รูปที่สัมพันธ์กับจิตในฐานะที่มีจิตเป็นสมุฏฐานโดยตรง โดยเฉพาะวิญญาณรูป ๒ แล้ว จะเห็นได้อย่างชัดเจนคือคนที่โกรธหรือถูกกิเลสครอบงำ ย่อมมีน้ำเสียง การพูดจา กิริยาอาการ หรือการกระทำเศร้าหมองซึ่งต่างไปจากในเวลาที่เป็นปกติ

๑ อภิธรรมัตถวิภาวินียา ทศตยภาค, ข้อ ๔๔๔ หน้า ๔๐๗

* คำว่าสัตว์ในที่นี้ มิได้หมายเพียงแต่สัตว์ดิรัจฉานอย่างเดียว แต่หมายถึงสัตว์ที่มีสัญญาและใจครองทุกชนิด เช่น มนุษย์ เทวดา มาร และ พรหมด้วย

๒ - ๓ เรื่องเดียวกัน, ข้อ ๑๕๔ , หน้า ๑๕๐

๔ อัง. เอก. ๒๐/๕๐/๑๐

กิเลสตามนัยพระสูตรนั้นมีความหมายกว้างมาก ครอบคลุมอกุศลธรรมทั้งหมด แต่ในพระอภิธรรมได้แบ่งอกุศลธรรมออกเป็น ๔ หมวด กิเลสเป็นหมวดหนึ่งใน ๔ หมวด^๑ แต่ถึงอย่างไรก็ตาม กิเลสอาจจัดเป็น ๓ ประเภทหรือเป็น ๓ ชั้น โดยถือตามอาการที่แสดงออก ดังนี้คือ

๑. วิทกมกิเลส ได้แก่กิเลสอย่างหยาบ เป็นกิเลสที่สามารถก่อให้เกิดการเคลื่อนไหวออกมาทางกายและทางวาจาได้ เช่น อภิชฌา โลภะ พยาบาท โทสะ และมัจฉาทิฏฐิเป็นต้น

๒. ปริยฎฐานกิเลส คือกิเลสอย่างกลาง เป็นกิเลสที่เกิดอยู่ในภายในมโนทวาร หรือคุกุณ อยู่ภายในจิต ไม่ถึงขั้นแสดงการเคลื่อนไหวออกมาทางกายทวาร(ทางกาย) หรือทางวจีทวาร(ทางวาจา) เช่น ปาปิจฉา มหิจฉา โภคะ และโมหะเป็นต้น

๓. อนุสัยกิเลส คือกิเลสอย่างละเอียด* เป็นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน รู้ได้ยาก เห็นได้ยาก ไม่แสดงอาการเคลื่อนไหวให้ปรากฏทางกายหรือทางวาจาอย่างประเภทที่ ๑ หรือคุกุณ อยู่ภายในจิตอย่างประเภทที่ ๒ กิเลสประเภทอนุสัยกิเลสนี้ เช่น กามราคะ รূปราคะ อรูปราคะ ปฏิฆะ สักกายทิฏฐิ มานะ และอวิชชาเป็นต้น

การจัดประเภทกิเลสนอกจากจะจัดตามอาการเคลื่อนไหวที่แสดงออกแล้ว ยังจัดประเภทตามนัยอื่น ๆ อีก แต่ที่มีกล่าวอยู่ทั่วไปทั้งในพระสูตรและพระอภิธรรม คือการจัดประเภทกิเลสตามรากเง่าซึ่งเป็นต้นตอหรือที่มาของการกระทำชั่วต่าง ๆ เรียกชื่อตามภาษาทางธรรมว่า "อกุศลมูล" อกุศลมูลมี ๓ ประเภท^๒ หรือ ๓ กลุ่มใหญ่ คือ

๑. กลุ่มโลภะ เรียกว่าโลภมูล
๒. กลุ่มโทสะ เรียกว่าโทสมูล
๓. กลุ่มโมหะ เรียกว่าโมหมูล

โลภะ** คือความอยากได้ เกิดขึ้นกับจิตแล้วทำให้จิตอยากได้ ไม่รู้จักอิ่ม ไม่รู้จักพอ กิเลสในกลุ่มโลภะนี้ที่แสดงอาการคุกุณอยู่ในจิต เช่น กามฉันท(ชอบใจในกาม) มหิจฉา(ความอยากได้มาก ๆ หรืออยากใหญ่) ปาปิจฉา(อยากได้โดยวิธีเลว ๆ) อภิชฌา(เพ่งเล็งจะเอาทรัพย์ของเขา)... ที่แสดงการเคลื่อนไหวให้ปรากฏทางกายและทางวาจา เช่น โกง ลัก ชิง ตู และคฤรัรับชั้นเป็นต้น ที่เป็นชั้นละเอียดไม่แสดงอาการเคลื่อนไหว เช่น กามราคะ รূปราคะ และอรูปราคะเป็นต้น

๑ บุญมี เมธางกูร และ วรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ, ปริเฉทที่ ๗ หน้า ๔ (อกุศล ๔ หมวด คือ (๑) หมวดอาสวะ (๒) หมวดโอฆะ (๓) หมวดโยคะ (๔) หมวดคันถะ (๕) หมวดอุปาทาน (๖) หมวดนิวรณ์ (๗) หมวดอนุสัย (๘) หมวดสังโยชน์(๙) หมวดกิเลส

* กิเลสอย่างละเอียด เรียกว่าอนุสัย เป็นสิ่งที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน เป็นเหมือนไม่มี แต่เมื่อมีอารมณ์มายั่ว ย่อมเกิดขึ้นในทันทีทันใด

๒ ที.ปาฐิ. ๑๑/๒๒๔/๑๔๓ , ๓๔๓/๒๕๖ ขุ.อิติ. ๒๕/๒๖๔/๒๗๓

** โลภะ คือความอยากได้ ถ้าในความหมายชั้นต่ำ หมายถึงความอยากได้ในทางทุจริต ความหมายชั้นสูง หมายถึงความอยากได้ที่ประกอบด้วยโมหะหรือมัจฉาทิฏฐิ ดังนั้น ความหมายในชั้นต่ำอาจไม่จัดเป็นโลภะ แต่เป็นโลภะในความหมายชั้นสูง

โทสะ คือความประทุษร้าย เกิดขึ้นกับจิตแล้วทำให้จิตเร่าร้อน คิดจ้องล้างจ้องผลาญ หรือ ทำความพินาศต่าง ๆ ก็เลสกลุ่มโทสะนี้ ที่แสดงอาการครุ่นอยู่ในจิต เช่น อุปาหนะ(ผูกโกรธ) โภคะ (เคียดแค้น) พยาบาท(คิดแก้แค้น) ... ที่แสดงอาการเคลื่อนไหวให้ปรากฏทางกายและทางวาจา เช่น ฆ่า ทุบตี เหน็บแนม ใส่ร้าย และคำทอเป็นต้น ที่เป็นชั้นละเอียด นอนเนืองอยู่ในชั้นธสันดาน ไม่แสดงอาการเคลื่อนไหว เช่น อรดี ปฏิฆะ เป็นต้น

โมหะ คือความหลงหรือความไม่รู้จริง เกิดขึ้นกับจิตแล้วทำให้จิตลุ่มหลง งุนงง มัวเมา ก็เลสกลุ่มโมหะนี้ ที่แสดงอาการครุ่นอยู่ในจิต เช่น เมาทะ(เลินเล่อ) อัสสา(ริษยา) มายา(เจ้าเล่ห์) สาถะ(อวดดี) มิจจาทิฏฐิ(เห็นผิดจากคลองธรรม)... ที่แสดงอาการเคลื่อนไหวให้ปรากฏทางกาย และวาจา เช่น เผลอ ถือตัว หยิ่ง ตี้อรัน ซี้มัว และโต้เถียง(ทั้ง ๆ ที่ผิด) เป็นต้น ที่ละเอียดไม่แสดงอาการเคลื่อนไหว เช่น สักกายทิฏฐิ(ความเห็นเป็นเหตุให้ถือตัวถือตน) วิจิกิจฉา(ความสงสัย) สัสสพต-ปรามาส(ความยึดมั่นอยู่ในศีลและพรตว่าเป็นเหตุให้โตมาซึ่งสิ่งที่ตนต้องการหรือโมกษะ) มานะ(ถือตัว หรือสำคัญว่าตัวเป็นนั่นเป็นนี่) อุทธัจจะ(ความคิดฟุ้งสร้าน) อวิชชา(ความเขลาหรือความไม่รู้จริง)

อนึ่ง ก็เลสที่แบ่งเป็น ๓ กลุ่ม คือ กลุ่มโลภะ กลุ่มโทสะ และกลุ่มโมหะเหล่านี้ ถ้าสืบสาวต่อ ไปแล้ว จะเห็นว่า มาจากรากเง้าเดียวกันคืออวิชชา ดังนั้น อวิชชาจึงจัดเป็นยอดหรือเป็นเลิศในธรรม ที่เป็นฝ่ายอกุศลธรรม^๑

กรรม คำว่ากรรม หมายถึงการกระทำ กรรมตามความหมายของพุทธปรัชญานั้น หมายถึงการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาหรือความจงใจ ถ้าเป็นการกระทำที่ไม่มีเจตนาก็ไม่จัดเป็นกรรม ดังนั้น ตัวกรรมที่แท้จริงคือเจตนา^๒ เจตนาอันนี้คือความจงใจ ความประสงค์ หรือความมุ่งหมาย ที่ก่อขึ้นหรือปรุงขึ้นในจิตก่อนกระทำกรรม จะเห็นว่าตัวเหตุปัจจัยหรือตัวประสมให้เจตนาเป็นอย่างไรนั้น ขึ้นอยู่กับกิเลสของแต่ละบุคคลอีกทีหนึ่ง เจตนาแบ่งได้เป็น ๓ ประการตามคุณภาพพื้นฐานของมัน คือ (๑) กุศลเจตนา เจตนาที่เป็นกุศล (๒) อกุศลเจตนา เจตนาที่เป็นอกุศล และ (๓) อัพยาทเจตนา เจตนาที่เป็นกลาง ๆ ไม่เป็นทั้งกุศลและอกุศล เจตนาอันนี้เป็นคุณสมบัติของจิต ซึ่งเกิดร่วมกับจิต ไม่อาจแยกไปจากจิตได้ จิตที่เกิดขึ้นแต่ละดวงหรือการทำงานของจิตต้องประกอบด้วยเจตนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ในเจตนาทั้ง ๓ อย่างนี้ คือในปุถุชน อาจจะเป็นกุศลเจตนา อกุศลเจตนา หรืออัพยาทเจตนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ส่วนในพระอรหันต์นั้น ไม่เป็นกุศลเจตนา และอกุศลเจตนา แต่อาจจะจัดเข้าในฝ่ายอัพยาทเจตนาหรือเป็นกิริยาอย่างเดียว เพราะภาวะของพระอรหันต์อยู่เหนือกุศล อกุศล บุญ และบาปโดยสิ้นเชิง

เจตนาของบุคคลแต่ละคนเป็นอย่างไรนั้น เป็นเรื่องที่อยู่ใต้อำนาจ อาจจะมีเจตนาของบุคคลอื่นได้บ้างในบางกรณี คือจากการกระทำของเขา หรือจากผลที่เกิดจากการกระทำ เพราะพุทธปรัชญาถือว่า ผลจะดีหรือชั่วเกิดจากการกระทำ ผลดีเกิดจากการกระทำดี ผลชั่วเกิดจากการกระทำชั่ว -

๑ พ. อิติ. ๒๔/๒๑๘/๒๒๗

๒ อัง. นิกก. ๒๒/๓๓๔/๔๒๒

การกระทำดีหรือชั่ว เกิดจากเจตนาที่ปรุงหรือก่อขึ้นที่แรกก่อนการกระทำ คือการกระทำดีเกิดจากกุศล-เจตนา และการกระทำชั่วเกิดจากอกุศลเจตนา จะเห็นได้ว่าในชั้นของการกระทำ (กรรม) และของผลของการกระทำ (วิบาก) เป็นชั้นประจักษ์หรือประสบการณ์ซึ่งสามารถรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส แต่ในชั้นของกุศลเจตนาและอกุศลเจตนาเป็นชั้นที่กำหนดรู้ทางใจ และในชั้นของเจตนา นี้ บุคคลที่รู้ได้จริง ๆ คือตนเอง ส่วนบุคคลอื่นไม่สามารถรู้ในชั้นนี้ได้ อนึ่งในชั้นของเจตนา นี้ บางทีผลบางอย่างหรือการกระทำบางอย่างไม่อาจเป็นตัวกำหนดรู้เจตนาได้ เช่นพระเถระองค์หนึ่ง เป็นพระอรหันต์ ตาทั้งสองข้างของท่านบอด จึงเป็นเหตุให้ท่านเหยียบสัตว์ตายเป็นจำนวนมากในคราวที่ท่านเดินจงกรมครั้งหนึ่ง^๑ จะเห็นว่าผลคือการที่สัตว์จำนวนมากต้องตายนั้น เกิดจากการกระทำของท่านจริง แต่การกระทำของท่านหาได้เกิดจากอกุศลเจตนาไม่ ดังนั้น กรรมนั้นจึงไม่เป็นบาป เรื่องท่านองเดียวกันนี้มีอยู่ทั่วไป คนที่กำหนดรู้เจตนาว่าเป็นอย่างไรในกรณีนี้คือตัวเราเองเท่านั้น อนึ่ง ในบางกรณี แม้แต่ตนเองก็รู้เจตนาของตนเองได้ยากกว่าเป็นกุศลเจตนาหรืออกุศลเจตนา ทั้งนี้ก็เพราะว่า เจตนาคือความตั้งใจ ความประสงค์ หรือความมุ่งหมายที่ก่อขึ้นหรือปรุงขึ้นในจิต จะเป็นอย่างไรนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับความเห็นหรือความรู้ความเข้าใจอันเป็นทิวฐิในขั้นพื้นฐานของแต่ละบุคคลด้วย ทิวฐิอันเป็นความเห็นพื้นฐานของแต่ละบุคคลนั้นมีไม่เหมือนกัน อาจจะเป็นสัมมาทิวฐิที่นับเนื่องในฝ่ายกุศลเจตนา หรือเป็นมิจฉาทิวฐิที่นับเนื่องในฝ่ายอกุศลเจตนา เกณฑ์ตัดสินว่าเป็นสัมมาทิวฐิหรือมิจฉาทิวฐิตามมติของพุทธปรินิพพานั้นหาใช้ขึ้นอยู่กับความคิด เข้าใจเอาเองของแต่ละบุคคลไม่ แต่เกณฑ์ตัดสินความถูกหรือผิดในพุทธปรินิพพานั้น เป็นแบบปรนัย คือทิวฐิหรือความเห็นของแต่ละบุคคลจะได้ชื่อว่าถูกหรือเป็นสัมมาทิวฐิ ก็ต้องตรงกับครรลองแห่งธรรมซึ่งเป็นสังจธรรม ถ้าไม่ตรงตามครรลองแห่งธรรมซึ่งเป็นสังจธรรมแล้ว แม้ผู้นั้นจะเห็นว่าถูกต้องแล้ว หรือตรงตามความเป็นจริงแล้วก็หาชื่อว่า เป็นสัมมาทิวฐิได้ไม่

กรรมในพุทธปรินิพพานมีการจำแนกออกเป็นประเภทต่าง ๆ ได้หลายนัย เช่นถ้าจำแนกตามคุณภาพหรือธรรมที่เป็นเหตุของกรรมแล้ว กรรมก็จำแนกได้เป็น ๒ อย่าง^๒ คือ (๑) กุศลกรรม คือกรรมดีซึ่งเกิดจากกุศลมูล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ (๒) อกุศลกรรม คือกรรมชั่ว ซึ่งเกิดจากอกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ และโมหะ ถ้าจำแนกกรรมตามทวารหรือทางที่ทำกรรมแล้ว ก็มี ๓ อย่าง^๓ คือ (๑) กายกรรม คือกรรมที่ทำทางกาย (๒) วาจากรรม คือกรรมที่ทำทางวาจา และ (๓) มโนกรรม คือกรรมที่ทำทางใจ กรรม ๓ ประเภทนี้ จัดตามนัยแห่งกุศลและอกุศลอย่างละ ๒ ก็รวมเป็นกรรม ๖ ประเภท

ในกรรม ๓ อย่างนี้ มโนกรรม (ทั้งฝ่ายที่เป็นกุศลและอกุศล) จัดว่าเป็นกรรมที่สำคัญที่สุด^๔ เพราะกายกรรมและวาจากรรมเป็นกรรมส่วนที่ขยายออกมาจากมโนกรรมนั่นเอง และตัวมโนกรรมจริงๆ ก็คือเจตนา นั่นเอง ดังนั้นมโนกรรมคือความเชื่อ ความเห็น หรือความคิด มโนกรรมที่เป็นฝ่ายอกุศล

๑ คณะกรรมการแผนกตำรามหาวิทยาลัย, พระอัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๑, ยมกวรรควรรณา, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๗), หน้า ๒๗

๒ ที.ปา. ๑๑/๓๕๔/๒๕๖ อัง.ตีก. ๒๐/๔๗๓/๑๖๐, ๕๐๘/๒๕๒ พ.อิตี. ๒๕/๒๐๘-๘/๒๑๗-๑๘ ภาลา

๓ ที.ปา. ๑๑/๒๒๘/๑๕๔ ม.ม. ๑๓/๖๔/๕๔ อัง.ตีก. ๒๐/๔๔๕/๑๒๒

๔ พ.อ. ๒๕/๑๑/๑๓ ม.ม. ๑๓/๖๔/๕๔

ก็เป็นความเชื่อ ความเห็น หรือความคิดที่เป็นมัจฉาทิฎฐิ ที่เป็นฝ่ายกุศลก็เป็นความเชื่อ ความเห็น หรือความคิดที่เป็นสัมมาทิฎฐิ ทั้งมัจฉาทิฎฐิและสัมมาทิฎฐิทั้ง ๒ นี้ เป็นตัวกำหนดพฤติกรรมต่าง ๆ ของคนเรา คือ ถ้ามีมัจฉาทิฎฐิ การดำริ การกระทำ ตลอดจนการพูดจา ก็จะดำเนินไปตามทางผิด ถ้ามีสัมมาทิฎฐิ การดำริ การกระทำ และการพูดจาก็จะดำเนินไปตามทางถูก

ดังนั้น คำตอบปัญหาว่า อะไรเป็นเหตุปัจจัยเกิดของกายตามนัยของวิฎฐะ ๓ นี้ ก็คือกรรมกรรม เป็นตัวเหตุปัจจัยทำให้กายเกิดขึ้นโดยมีกิเลสเป็นตัวกำสងหนุณ

ข) แนวการพิจารณาวิฎฐะ ๓ ในช่วงยาว

วิฎฐะ ๓ คือ กิเลส กรรม และวิบากนั้น นอกจากจะพิจารณาในฐานะเป็นเหตุปัจจัยเกิดของกายหรือชีวิตในช่วงสั้นแล้ว ยังสามารถนำมาพิจารณาในรูปของช่วงยาวคือสังสารวัฏได้อีกด้วย แม้ว่าตามนัย“สังข”นี้ นักธรรมบางท่านไม่ยอมรับ ไม่เห็นด้วยกับเรื่องสังสารวัฏหรือชาติภพต่อไป ทั้งยังปฏิเสธว่าเรื่องเหล่านี้ไม่มีในพุทธปรัชญา แต่เป็นเรื่องของศาสนาพราหมณ์ที่ถูกลอมปนเข้ามาในภายหลัง และยังมีนักธรรมบางท่านตั้งแง่วิเคราะห์หรือตีความของคำบาลีจนถึงกับว่าสังสารวัฏ ชาติ หรือภพต่อไปไม่มี

แต่ถ้ามาดูกันตามด้านหลักฐานทางพุทธปรัชญาแล้ว ไม่ว่าจะจากคัมภีร์รุ่นแรกคือพระไตรปิฎกหรือคัมภีร์รุ่นหลังคือคัมภีร์ชั้นนอรธกถา ต่างก็มีกล่าวถึงเรื่องการมีชาติ ภพ หรือสังสารวัฏไว้อย่างชัดเจน^๑ ไม่ใช่เป็นเรื่องที่ถูกลอมปนเข้ามา และทั้งไม่ใช่เป็นอย่างแง่วิเคราะห์ภาษาดังกล่าว

สังสารวัฏ หมายถึงการหมุนไปและหมุนมาในชาติภพต่าง ๆ แล้ว ๆ เล่า ๆ ตามสำนวนที่ใช้พูดกันอยู่ทั่วไป คือ การเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏสงสาร ดังนั้น สังสารวัฏจึงหมายถึงการที่จะต้องเกิดในชาติภพต่าง ๆ ครอบงำที่ยังมีกิเลสและกรรมอยู่ กิเลสแลกรรมยังมีอยู่ครอบงำ ชาติภพของสัตว์ก็ยังมีอยู่ครอบงำนั้น พระอรหันต์เป็นผู้ที่ข้ามชาติภพได้ เพราะท่านบรรลุธรรมขั้นตัดกิเลสและกรรมได้หมดสิ้น จะเห็นว่า หลักการหรือแนวทฤษฎีในพุทธปรัชญา ไม่ว่าจะเป็นอย่างปฏิเสธสมุปบาท อริยสัง ๔ หรือวิฎฐะ ๓ เป็นต้น จะเป็นแนวเดียวกันหมด คือ เมื่อยังมีกิเลส ก็ต้องมีการกระทำความกรรม เมื่อมีการกระทำความกรรม ก็ต้องมีการเสวยผลคือชาติและภพ เมื่อมีชาติภพ ก็ต้องมีกิเลส... ไปเรื่อย ๆ การปฏิเสธชาติภพหรือสังสารวัฏที่จะมีต่อไป หรือการไปตีความคำว่าชาติภพ หรือสังสารวัฏเป็นเรื่องชีวิตนี้ หรืออยู่ในวงเขตของชีวิตนี้ ก็เท่ากับปฏิเสธวิบากอันเป็นผลของกรรม เมื่อปฏิเสธผลของกรรม ก็เท่ากับปฏิเสธกิเลส กรรม มรรค ผล และนิพพานไปในตัว จากหลักฐานทั้งในอดีตและปัจจุบันทำให้เชื่อได้ว่า คนที่ปฏิบัติธรรมแล้วบรรลุธรรมขั้นสูงสุดที่เป็นขั้นอรหัตตมรรค อรหัตตผล ตัดกิเลส กรรม และวิบากได้นั้นมีจำนวนน้อยเมื่อเทียบกับคนที่ยังไม่บรรลุ คนที่ไม่บรรลุมีมากกว่า คนที่มีกิเลสและกรรมมีจำนวนมากกว่าคนที่หมดกิเลสและกรรม ถ้าชาติภพต่อไปไม่มี คนที่มีกิเลสและกรรมตายไปก็ไม่ต้องเสวยวิบากใด ๆ ไม่ต้องรับผลใด ๆ เป็นการปฏิเสธผลกรรมดีกรรมชั่วในแง่ดังกล่าว ซึ่งพุทธปรัชญาจัดเข้าเป็นทิฎฐิฝ่ายผิดอย่างหนึ่ง อนึ่ง เมื่อตายไปไม่ต้องเสวยวิบากหรือรับผลใด ๆ คนที่ทำชั่วไว้ก็ไม่ต้องรับผล คนที่

๑ อัง.ติก. ๒๐/๑๘๑-๒/๔๐-๔๑ , ๑๘๘-๘๐/๔๒-๔๓, ๑๘๑-๓/๔๓-๔๔ อัง.ทสก. ๒๔/๑๐๔/๒๑๔

๒ สัง.นิต. ๑๖/๔๒๑-๔๔๗/๒๐๐-๒๑๔ พุ.ธ. ๒๔/๒๑/๒๘, ๒๗๔/๒๘๔ ฯลฯ

ทำดีไว้ก็ไม่ต้องรับผล เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ เป็น เรื่องที่ผิดทั้งในแง่จริยศาสตร์และทฤษฎีที่เป็นหลักการ ในแง่ของจริยศาสตร์ เมื่อไม่ต้องรับผลของการกระทำที่ทำไว้ ความจำเป็นในการปฏิบัติธรรมจึงไม่มี คนทำชั่วก็ทำได้เต็มที่ เพราะไม่ต้องรับผิดชอบต่อการกระทำนั้นหลังจากตายไป ส่วนผลทางกฎหมายที่ต้องได้รับในชีวิตนี้ มีวิธีหลีกเลี่ยงได้มากมาย ในแง่ของทฤษฎีนั้น เมื่อปฏิเสธริบาก ก็เป็นการปฏิเสธกฎหรือหลักการทั้งหมด เพราะสิ่งที่เข้าไปสัควิบากได้หมดไปตามพุทธปรชญานั้น ไม่ใช่ความตายในชาตินี้ แต่ริบากจะหมดก็เพราะหมดกิเลสและกรรม กิเลสและกรรมนี้จะตัดได้โดยเด็ดขาดด้วยอรหัตตมรรคญาณเท่านั้น

พุทธปรชญาถือว่า เมื่อยังมีกิเลสและกรรมก็ต้องมีริบากต่อไป คือต้องหมุนไปมาสู่ชาติภพต่างๆ เรื่อยไปตามชนิดของเหตุและปัจจัยคือกิเลสและกรรมนั้น ๆ ในพุทธปรชญาได้แสดงถึงช่วงเวลาที่บุคคลบางคนต้องหมุนไปวนมาอยู่ในสังสารวัฏนี้นานมากจนยากที่จะคำนวณได้ เช่น "ดูกรภิกษุทั้งหลาย - บุคคลคนหนึ่งที่ยืนว่ายท่องเที่ยวไปตลอดกัปป์ จะพึงมีกองกระดูกใหญ่เสมือนหนึ่ง (ภูเขา) เวณุลลบรรพตนี้ ถ้ามีผู้คอยรวบรวมไว้ และกองกระดูกที่รวบรวม จะไม่กระจัดกระจายหายเสีย"^๑ "... น้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ มีน้อย น้ำตาที่ไหลออกเพราะการร้องไห้เพราะความเศร้าโศกในสังสารนี้มีมากกว่า"^๒ "... สถานที่ที่ไม่เคยตาย ไม่มีในโลก"^๓

อนึ่ง เรื่องชาติหรือภพ หรือสังสารวัฏตามนัยของพุทธปรชญานั้น ต่างจากชาติและภพในศาสนาพราหมณ์ คือ ในศาสนาพราหมณ์เชื่อว่า มีอิตตาหรืออาดมัน หรือจิตที่เที่ยงแท้ถาวร ตัวอิตตาหรืออาดมันนี้เป็นตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวร เป็นตัวทำกรรมและรับผลของกรรม เวลาตายไป อิตตาหรืออาดมันนี้เองไปเกิดในชาติหรือภพใหม่ ชาติหรือภพต่อไปในศาสนาพราหมณ์มีความหมายในฐานะที่เป็นที่ตั้งหรือที่สถิตอันเที่ยงถาวรของอิตตาหรืออาดมันนั้น แต่พุทธปรชญาถือหลักอนัตตา จะเป็นกายก็ตาม เป็นจิตก็ตาม เป็นอนัตตา คือไม่เที่ยงถาวร และไม่มีลักษณะที่เป็นอย่างอิตตาหรืออาดมันตามมติพราหมณ์ แต่มีลักษณะที่ตรงกันข้ามกับอิตตาหรืออาดมันของพราหมณ์ แม้ตัวชาติภพที่เป็นชาติภพต่อไปพุทธปรชญาถือว่าก็มีลักษณะไม่เที่ยงถาวรเช่นเดียวกัน แต่มีการเปลี่ยนแปลงเช่นเดียวกันกับกายและจิต พุทธปรชญาถือว่า สังขารธรรมทั้งหมดมีลักษณะที่เสมอเหมือนกันหมด ๓ ประการ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา* สังขารธรรมคือสิ่งที่เกิดขึ้นหรือมีอยู่ด้วยอำนาจของเหตุปัจจัย พระนิพพานไม่เป็นสังขารธรรม เพราะพระนิพพานอยู่เหนือเหตุปัจจัย ไม่ถูกปรุงขึ้นโดยเหตุปัจจัย สังขารธรรมเกิดขึ้นเพราะการประชุมกันเข้าของเหตุปัจจัย แปรเปลี่ยนไปเพราะเหตุปัจจัยแปรเปลี่ยน ดับไปเพราะเหตุปัจจัยดับ การตายหรือการสิ้นชีวิตของคนเราตามทรรศนะพุทธปรชญานั้น มิได้หมายถึงว่าเป็นการดับเหตุปัจจัยแต่อย่างใด การดับเหตุปัจจัย(กิเลสและกรรม)ได้โดยการปฏิบัติธรรมจนถึงอรหัตตมรรคญาณ ดังนั้น トラบใดที่ยังไม่บรรลุถึงอรหัตตมรรคญาณแล้ว เหตุปัจจัยปรุงแต่งก็ยังคงมีอยู่ تراบนั้น ดังนั้น เหตุปัจจัยหรือกระบวนการแห่งชีวิตหาไม่จบลงเพียงแค่นี้หรือภพนี้เท่านั้นไม่ แต่ชาติหรือภพนั้นเป็นเพียงช่วงหนึ่ง ๆ หรือขั้นตอน

๑ ขุ.อิติ. ๒๕/๒๐๒/๒๑๐

๒ คณะกรรมการแผนกตำรามหาวิทยาลัย พระอัมมบทฎุฎฎาแปล ภาค ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๔, หน้า ๒๑๓

๓ คณะกรรมการแผนกตำราวิทยาลัย, พระอัมมบทฎุฎฎาแปล ภาค ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๒๕๐

* ดูเพิ่มเติม เรื่องลักษณะของกาย หน้า ๕๓

หนึ่ง ๆ แห่งการเปลี่ยนแปลงของเหตุปัจจัยเท่านั้น เหตุปัจจัยคือกิเลสและกรรมยังไม่ถูกทำลายตราบไต่ เจื้อนตันและเบื้องปลายของสังสารวัฏก็จะไม่ปรากฏตราบนั้น

ในพุทธปรัชญาไม่ปฏิเสธว่า เมื่อตายแล้ว คนนั้นหรือคนนี้ไปเกิดในชาตินั้นหรือภพนี้ คนทำบุญไว้มากจะไปเกิดในภพสวรรค์ หรือคนทำบาปไว้มากจะตกนรกเป็นต้น เพราะพุทธปรัชญาไม่ได้ปฏิเสธสมมติสังข คือว่าสมมติสังขนั้นเป็นความจริงขั้นหนึ่ง คือในขั้นสมมติ แต่ความจริงในขั้นสมมตินั้น ไม่ใช่เป็นความจริงถ้ามองในแง่ของปรมาตม์ ดังนั้น ข้อที่ว่าคนนั้นคนนี้ไปเกิดในชาตินั้นหรือภพนี้เป็นการตอบในขั้นสมมติสังข ในแง่ปรมาตม์ คนจริง ๆ ไม่มี ที่ชื่อนั้นชื่อนี้ไม่มี คำว่าคนนั้นคนนี้ ชื่อนั้นชื่อนี้ หรือภพนั้นภพนี้ เป็นเพียงคำสมมติเรียกขึ้นใช้กับสังขารธรรมอย่างหนึ่ง ๆ ซึ่งสังขารธรรมนั้น ๆ เกิดขึ้นเพราะการประชุมกันเข้าของเหตุปัจจัย แม้คำว่าเกิดก็เป็นคำสมมติบัญญัติ ที่ใช้เรียกของภาวะที่เหตุปัจจัยมาประชุมกันเท่านั้น ดังนั้น การที่ว่าคนนั้นไปเกิดในชาตินั้นหรือภพนี้มีมีความหมายเพียงแต่คำตอบในแง่ของสมมติสังขเท่านั้น คือสมมติสภาพธรรมหรือสังขารธรรมนั้นอย่างไรหรือชื่ออะไร ก็สิ่งนั้นหรือชื่อนั้นแหละไปเกิด

ในแง่ของปรมาตม์สังขในพุทธปรัชญาแล้ว จะไม่ตอบว่าคนชื่อนั้นตายแล้วเกิด หรือไม่เกิดในแง่ใดแห่งหนึ่ง แต่การตอบจะมุ่งตรงไปที่เหตุปัจจัย คือถ้าเหตุปัจจัยมี ก็เกิด ถ้าเหตุปัจจัยไม่มี ก็ไม่เกิด^๑ ซึ่งหมายถึงว่า ถ้าเหตุปัจจัยมี เหตุปัจจัยก็จะหมุนไปหรือเคลื่อนไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยนั้นอย่างไม่มีทางใดหลีกเลี่ยงได้ และมันเป็นอยู่อย่างนั้น ตั้งอยู่ในฐานะเป็นธรรมเนียม ธรรมเนียม

การพิจารณาวิภูฏะ ๓ ตามนัยช่วงยาวนี้จะเห็นว่า ความเกิดขึ้นของกายไม่มีขอบเขตเวลาจำกัด คือกายจะมีอยู่ตราบเท่าที่เหตุปัจจัยยังไม่ถูกทำลายให้หมดสิ้นไป แต่ละชาติแต่ละภพ(เว้นรูปภพ) ล้วนมีกาย กายแต่ละชาติหรือภพอาจจะแตกต่างกันในด้านคุณสมบัติ เช่น ผัสสะหยาบ ละเอียด ความหนักเบา ความคล่องตัว ประโยชน์ในด้านการใช้งาน และในด้านที่ก่อให้เกิดความสุข ตลอดจนความแตกต่างกันในด้านความยาวนานของอายุ ทั้งนี้เพราะความแตกต่างกันของเหตุปัจจัยคือกรรมและกิเลส ส่วนคุณสมบัติที่เป็นสามัญลักษณะคือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา มีเสมอกันทุกชาติทุกภพ

๓. เหตุปัจจัยแห่งการเกิดของกายตามนัยปฏิสัมพันธ์มารชกและวิสุทธิมรรค

ในปฏิสัมพันธ์มารชก^๒ และคัมภีร์วิสุทธิมรรค^๓ ได้แสดงเหตุปัจจัยของกายต่างจากนัยที่กล่าวมาแล้วเล็กน้อย คือในที่ทั้ง ๒ แห่งนี้ แสดงเหตุปัจจัยเกิดของกายเหมือนกันว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้กายเกิดขึ้นนั้น มี ๕ ประการ คือ (๑) อวิชชา (๒) ตัณหา (๓) อุปาทาน (๔) กรรม และ (๕) อาหาร

ในธรรม ๕ ประการดังกล่าวนี้ ท่านแยกเป็น ๒ ประเภท คือ (๑) ธรรมคือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม(รวม ๔ ประการ) เป็นเหตุปัจจัยที่เป็นตัวการทำให้กายเกิด (๒) ธรรมคืออาหาร เป็นเหตุปัจจัยที่เป็นตัวอุดหนุน ท่านอุปมาว่า เหตุปัจจัยคืออวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรมซึ่งเป็นตัวการทำให้เกิดนั้น เปรียบเสมือนยางในพืช และปัจจัยคืออาหารเปรียบเหมือนรสในแผ่นดิน ทั้งสอง

๑ ม.ม. ๑๒/๔๔๔/๓๘๗

๒ พ. ปฏิ. ๓๑/๑๐๖/๕๓

๓ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๒๕

อย่างนี้ ต้องเป็นไปร่วมกัน จะแยกจากกันไม่ได้ คือ พืชจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยทั้งยางในเมล็ด-พืชและทั้งรสนในแผ่นดิน เช่นเดียวกับการเกิดของกาย ต้องอาศัยเหตุปัจจัยที่เป็นตัวการ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม และอาศัยเหตุปัจจัยอุคคหนุนคืออาหาร

อนึ่ง ในธรรม ๔ ประการ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม ธรรมคือกรรมเป็นเหตุปัจจัยที่ทำให้กายเกิดขึ้นโดยตรง ส่วนอวิชชา ตัณหา และอุปาทานนั้นเป็นเพียงตัวการให้กรรมอาศัย คือ กรรมอาศัยแรงหรือกำลังของอวิชชา ตัณหา และอุปาทานในการทำกิจของตนเอง (กระทำกรรม) หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง อวิชชา ตัณหา และอุปาทานเป็นตัวกำหนดทิศทางของกรรมและชนิดของกรรม จึงสรุปได้ว่า กรรมเป็นตัวเหตุปัจจัยให้กายเกิดขึ้นโดยตรง อวิชชา ตัณหา และอุปาทานเป็นกำลังหนุน หรือให้กรรมอาศัย เป็นอดีตเหตุปัจจัยของกาย ส่วนอาหารเป็นกำลังหนุนกรรมหรือให้กรรมอาศัย เป็นปัจจุบันเหตุปัจจัยของกายในฐิติขณะ

ในวิสุทธิมรรค^๑ ท่านยังได้อุปมาธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ไว้เพื่อให้เห็นได้ง่ายขึ้น ดังนี้ ... ธรรม ๓ อย่างคือ อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน เป็นที่อาศัยของกายนี้ตั้งมารดาเป็นที่อาศัยของทารก ธรรมคือกรรมเป็นตัวยังกายนี้ให้เกิดตุงบิดาให้บุตรเกิด ส่วนธรรมคืออาหารเป็นตัวอุ้มชูกายนี้ไว้เหมือนพี่เลี้ยงอุ้มทารกไว้ฉะนั้น

นอกจากนี้แล้ว ในพระสูตร มีบางสูตรได้แสดงเหตุปัจจัยเกิดของกาย ซึ่งเป็นการมุ่งกล่าวเฉพาะในช่วงสั้น ๆ คือกล่าวเฉพาะที่เป็นอดีตเหตุปัจจัยอย่างเดียว หรือเฉพาะที่เป็นปัจจุบันเหตุปัจจัยอย่างเดียว ไม่กล่าวรวมทั้งสองอย่าง เช่น "ดูกรภิกษุทั้งหลาย กายนี้ มิใช่ของท่านทั้งหลาย มิใช่ของคนอื่น... กายนี้อันกรรมเก่าควบคุมเข้าแล้ว อันจิตประมวลเข้าแล้ว และกายนี้เป็นที่ตั้งแห่งเวทนา"^๒ "... รูปชั้นธเกิด เพราะอาหารเกิด"^๓ เป็นต้น

ข. เหตุเกิดของกายตามแนวพระอภิธรรม

อนึ่ง เหตุเกิดของกายตามทรรศนะพุทธปรัชญานั้น นอกจากกล่าวไว้ในพระสูตรแล้ว ยังกล่าวไว้ในพระอภิธรรมด้วย ดังนั้น จึงขอนำแนวดังกล่าวนี้มาศึกษาวิเคราะห์เพื่อให้เข้าใจทรรศนะทางพุทธปรัชญาเกี่ยวกับเรื่องนี้ได้ชัดเจนขึ้น และเพื่อจะให้เห็นข้อแตกต่างกันและข้อที่เหมือนกันระหว่างแนวทั้งสอง

ในพระอภิธรรม เรียกเหตุปัจจัยที่ทำให้กายเกิดขึ้นว่า "สมภูฐาน" สมภูฐานของกายตามนัยพระอภิธรรมนั้น มี ๔ ประการ คือ^๔

๑. กัมมสมภูฐาน

๒. จิตตสมภูฐาน.....

๑ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๒๔

๒ ขุ. มหา. ๒๔/๔๖๔/๔๘๐-๑

๓ ขุ. ปฏี. \ ๓๑/๑๑๑/๔๖

๔ ขุนสรพกิจโกศล, คู่มือการศึกษาอุปสังคหวิภาค ปริเฉทที่ ๖, หน้า ๖๖

๓. อุตุสมถฐาน และ

๔. อาหารสมถฐาน

๑. กัมมสมถฐาน

กัมมสมถฐาน หมายถึงมีกรรมเป็นเหตุเกิด กรรมคือการกระทำซึ่งอาจจะเป็นการกระทำในอดีต(อดีตกรรม) หรือการกระทำในปัจจุบัน(ปัจจุบันกรรม) กรรมที่หมายเอาในที่นี้ ได้แก่กรรม ๒ ประเภท* คือ (๑) กุศลกรรม การกระทำดี และ(๒) อกุศลกรรม การกระทำชั่ว การกระทำดีและการกระทำชั่วนี้ เป็นการกระทำที่เกิดขึ้นได้ ๓ ทาง** คือ (๑) ทางกาย เรียกว่ากายกรรม (๒) ทางวาจา เรียกว่าวจิกรรม และ(๓) ทางใจ เรียกว่ามโนกรรม

ในพระอภิธรรม อธิบายว่า กรรมที่เป็นสมถฐานเกิดของกาย(รูป)นั้น ได้แก่ กรรม ๒๕ คือ กรรมที่ทำได้ด้วยเจตนาที่ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต ๘ และรูปาวจรกุศลจิต ๕

๒. จิตตสมถฐาน

จิตตสมถฐาน คือมีจิตเป็นเหตุเกิด คำว่าจิตอาจอธิบายได้เป็น ๒ นัย คือ (๑) ถ้าหมายถึงตัวสภาวะ จิตหมายถึงธรรมชาติรู้อารมณ์ และ(๒) ถ้าหมายถึงตอนทำหน้าที่ จิตหมายถึงความนึกคิด ดังนั้น จิตจึงอาจเป็นได้หลายสถานะ คือ ธรรมชาติรู้อารมณ์ การนึกคิดอารมณ์ การจำอารมณ์ การพิจารณาอารมณ์ และการตัดสินใจ(ทำลงไป) เกี่ยวกับอารมณ์นั้น

พุทธปรัชญาถือว่า กรรมทุกอย่างมีจิตเป็นแดนเกิดทั้งสิ้น การกระทำที่มีได้เกิดจากจิตไม่จัดว่าเป็นกรรมตามความหมายพุทธปรัชญา กรรมในพุทธปรัชญามีความหมายในทางที่เป็นเหตุในการสืบชาติสืบภพ ข้อที่ว่าจะสืบชาติสืบภพอย่างไรนั้นขึ้นอยู่กับว่า ในขณะที่ทำกรรมนั้น จิตประกอบด้วยเจตนาอย่างไร เป็นกุศลหรืออกุศล ถ้าเป็นกุศล การกระทำก็เป็นกุศลกรรม เป็นเหตุให้ได้เสวยผลหรือไปเกิดในชาติหรือภพที่ดีเรียกว่าสุคติภูมิ ถ้าเป็นอกุศล การกระทำก็เป็นอกุศลกรรม เป็นเหตุให้ได้เสวยผลหรือไปเกิดในชาติหรือภพที่ไม่ดีเรียกว่าทุคติภูมิ ถ้าอยู่เหนือกุศลและอกุศลเช่นการกระทำของพระอรหันต์ การกระทำก็เป็นกิริยา ไม่เป็นเหตุให้มีชาติมีภพ อยู่ในฐานะที่ข้ามภพข้ามชาติโดยสิ้นเชิง หลักรกรรมในพุทธปรัชญานั้น เป็นกฎของธรรมชาติของกระบวนการในการให้ผลของการกระทำ(กัมม नियม) ที่ไม่มีใครจะหลีกเลี่ยงหรือหลบหลีกไปได้พ้น กรรมใดเมื่อใครทำแล้วจะเป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม ผู้นั้นต้องเสวยผลกรรมนั้นเป็นแน่แท้... แม้พระอรหันต์ที่อยู่เหนือบุญเหนือบาปแล้ว บางครั้งยังต้องรับผลกรรม-

* กรรมในพุทธปรัชญา แบ่งเป็นประเภทต่าง ๆ เป็นหลายนัย เช่น เป็น ๒ ประเภทก็มี (ขุ. อิติ. ๒๕/๒๐๘/๒๑๗ อภิ. อัมม. ๓๔/๖๖๓/๒๕๑) เป็น ๓ ประเภทก็มี (ม.ม. ๑๓/๖๔/๕๔) เป็น ๔ ประเภทก็มี (ม.ม. ๑๓/๘๘/๗๕ ที.ปา. ๑๑/๒๕๖/๒๒๐ อัง.จตุกก. ๒๑/๒๓๒/๒๗๘) เป็น ๑๒ ประเภทก็มี (วิสุทธิมรรคแปล, ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๓๐-๓๔) และเป็น ๒๐ ประเภทก็มี(ที.ปาฎี. ๑๑/๓๕๕ -๖๐/๒๘๗-๘๘)

** ทางที่เป็นเหตุให้ทำกรรม ๓ ทางนี้ มีชื่อเรียกเฉพาะในพุทธปรัชญาว่า (๑) กายทวาร (๒) วจิตวาร และ(๓) มโนทวาร

ที่เคยทำไว้แต่ในอดีตก่อนที่บรรลुพระอรหันต์*

ส่วนปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ เช่น ลมพัด น้ำในแม่น้ำไหล หรือผลไม้หล่นลงสู่พื้น เป็นต้น นั้น ไม่ใช่ความเป็นกรรม เพราะปรากฏการณ์เหล่านั้นไม่เกี่ยวกับจิต ไม่ได้มีจิตเป็นสมุฏฐาน มันเป็นเพียงปรากฏการณ์หรือกิริยาอย่างหนึ่ง ถึงอย่างไรก็ตาม แม้พุทธปรัชญาถือว่า ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ เหล่านี้ไม่ใช่กรรมก็ตาม แต่ก็ถือว่า ปรากฏการณ์เหล่านี้เกิดขึ้นและดำเนินไปตามกระบวนการของเหตุ-ปัจจัยเช่นเดียวกัน

ในพระอภิธรรม ท่านยกตัวอย่างขึ้นแสดงว่า รูปต่าง ๆ คือ การหายใจเข้าออก การยิ้ม การหัวเราะ การร้องไห้ การพูด และการเคลื่อนไหวอริยาบถต่าง ๆ เช่น การยืน การเดิน การนั่ง การนอน การคู้ และการเหยียด เป็นต้น ล้วนเกิดจากจิตตสมุฏฐานทั้งสิ้น จิตที่เป็นสมุฏฐานให้เกิดรูป- (กาย) นั้น มีถึง ๗๕ ดวง เว้นทวิปัญญาญาณ ๑๐** อรูปาวจรวิบากจิต ๔ ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งหลายและ จุตติจิตของพระอรหันต์ เพราะจิตเหล่านี้ไม่อาจเป็นสมุฏฐานทำให้เกิดรูปได้

๓. อุตุสมุฏฐาน

อุตุสมุฏฐาน คือมีอุตุเป็นเหตุเกิด อุตุหมายถึงอุณหภูมิจึงได้แก่ความร้อนหรือเย็นที่มีอยู่ทั้ง ในภายในร่างกายและภายนอกร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย พลังความร้อนเย็นที่เกิดขึ้นภายในร่างกายของ สัตว์ มีชื่อว่าอัมตตอุตุ อุตตอุตุนี้เริ่มเกิดตั้งแต่ธิติขณะของปฏิสนธิจิต เรื่อยไปทุกขณะจิตจนถึงจตุคือ ตอนสิ้นชีวิต ส่วนพลังความร้อนเย็นที่มีอยู่นอกร่างกายของสัตว์ มีชื่อว่าพหิตอุตุ เช่นพลังความร้อน- เย็นในดิน ในน้ำ ในอากาศ ในพืช ในต้นไม้ ในไฟ ตลอดจนในดวงอาทิตย์ เป็นต้น พหิตอุตุนี้จะเกิดขึ้น เรื่อยไปจนกว่าสิ้นชีวิตลง อุตุสมุฏฐานทั้ง ๒ ประการนี้เป็นสมุฏฐานที่สำคัญอย่างหนึ่งในบรรดา ๔ สมุฏ- ฐานซึ่งทำให้กายเกิดขึ้น

๔. อาหารสมุฏฐาน

อาหารสมุฏฐาน คือมีอาหารเป็นเหตุเกิด อาหารในที่นี้หมายถึงโอชาซึ่งเป็นพลังงานที่มี อยู่ในอาหารทุกชนิด โอชามี ๒ อย่าง คือ (๑) อัมตตโอชาหรือกัมมโอชา และ(๒) พหิตโอชาหรือ อุตุโอชา อัมตตโอชาคือโอชาที่เกิดขึ้นหลังจากที่อาหารพร้อมทั้งโอชาในอาหารถูกย่อยโดยไฟธาตุ (ปาจกเตโช)แล้ว พหิตโอชาคือโอชาที่มีอยู่ในอาหารต่าง ๆ ก่อนที่ถูกไฟธาตุย่อย โอชาทั้ง ๒ นี้

* การกระทำของพระอรหันต์เป็นเพียงกิริยา ไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป ที่จะต้องเสวยผลอีกต่อไป สำหรับ อดีตกรรมของท่านก่อนที่ได้บรรลุพระอรหันต์ บางอย่างจะกลายเป็นโอโสลกรรมไป ไม่ต้องรับผล ของกรรมนั้น แต่อดีตกรรมบางอย่างอาจให้ผลแก่พระอรหันต์ในขณะที่ยังมีชีวิตได้ เช่น พระ- มหาโมคคัลลานะยังต้องรับผลของอดีตกรรมของท่าน

** ทวิปัญญาญาณจิต ๑๐ (คือจักขุวิญญาณจิต โสทวิญาณจิต ฆานวิญญาณจิต ชิวหาวิญญาณจิต กายวิญญาณ- จิต เป็นฝ่ายกุศล ๕ และเป็นฝ่ายอกุศล ๕ รวมเป็น ๑๐) และปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งหลาย มีกำลัง อ่อนไม่สามารถทำให้เกิดรูป(กาย)ได้ อรูปาวจรวิบากจิต ๔ เป็นจิตที่เป็นผลของอรูปาวจรกุศลจิต ที่ปรารภณาไม่มีรูปอยู่แล้ว ส่วนจตุจิตของพระอรหันต์ก็ไม่เป็นปัจจัยที่จะทำให้เกิดอีกต่อไป

ถึงจะทำหน้าที่ต่างกัน แต่ต่างก็เป็นสมภูฐานทำให้กายเกิดขึ้นด้วยกัน

ในพระอภิธรรม กำหนดเป็นหลักที่แน่นอนว่า กายเกิดขึ้นเพราะสมภูฐาน ๔ เหล่านี้ ถ้าขาดสมภูฐาน ๔ เหล่านี้ หรือขาดสมภูฐานใดสมภูฐานหนึ่งในบรรดา ๔ สมภูฐานเหล่านี้แล้ว กายย่อมไม่อาจเกิดขึ้นได้

อนึ่ง ในพระอภิธรรมได้แบ่งกายออกเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ โดยแบ่งกายเป็นรูป ๒๔ รูป ในรูปทั้ง ๒๔ รูปนั้น หาใช่ว่ารูปทั้ง ๒๔ รูปเกิดจากสมภูฐานทั้ง ๔ สมภูฐานหมดไม่ แต่บางรูปเกิดจากสมภูฐานเดียวก็มี บางรูปเกิดจาก ๒ สมภูฐานก็มี บางรูปเกิดจาก ๓ สมภูฐานก็มี และบางรูปเกิดจากสมภูฐานทั้งหมดก็มี* เพื่อจะได้เข้าใจได้ง่ายขึ้น จะแสดงการจัดสมภูฐานของรูป ๒๔ ตามนัยพระอภิธรรมเป็น ๒ แบบด้วยกันคือ

- ก) การจัดสมภูฐานของรูปโดยถือเอารูป ๒๔ เป็นหลัก
- ข) การจัดสมภูฐานของรูปโดยถือเอาสมภูฐาน ๔ เป็นหลัก
- ก) การจัดสมภูฐานของรูปโดยถือเอารูป ๒๔ เป็นหลัก

๑. รูปที่เกิดจากสมภูฐานเดียว มี ๑๑ รูป คือ (๑) ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ และชีวิตรูป ๑ เกิดจากกัมมสมภูฐานอย่างเดียว (๒) วิญญัติรูป ๒ เกิดจากจิตตสมภูฐานอย่างเดียว
๒. รูปที่เกิดจาก ๒ สมภูฐาน มี ๑ รูป คือ สัททรูป ๑ เกิดจากจิตตสมภูฐานและอุตสมภูฐาน
๓. รูปที่เกิดจาก ๓ สมภูฐาน มี ๓ รูป คือ วิการรูป ๓ เกิดจากจิตตสมภูฐาน อุตสมภูฐาน และอาหารสมภูฐาน

๔. รูปที่เกิดจากสมภูฐานทั้ง ๔ มี ๔ รูป คือ มหาภูตรูป ๔ วิสัยรูป ๓ (เว้นสัททรูป) อาหารรูป ๑ และปริเฉทรูป ๑ เกิดจากกัมมสมภูฐาน จิตตสมภูฐาน อุตสมภูฐาน และอาหารสมภูฐาน

๕. รูปที่มีได้เกิดจากสมภูฐานใดสมภูฐานหนึ่งใน ๔ สมภูฐาน มี ๔ รูป คือ ลักขณรูป ๔

- ข) การจัดสมภูฐานของรูปโดยถือเอาสมภูฐาน ๔ เป็นหลัก

๑. กัมมสมภูฐาน คือมีกรรมเป็นเหตุเกิด มี ๑๔ รูป คือ มหาภูตรูป ๕ ปสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๓ (เว้นสัททรูป) ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ และปริเฉทรูป ๑ รูปที่มีกรรมเป็นสมภูฐานทั้ง ๑๔ รูปนี้ เรียกว่ากัมมขรูป กัมมขรูปนั้นจะเกิดขึ้นทุกขณะจิตนับตั้งแต่ปฏิสนธิไป

๒. จิตตสมภูฐาน คือมีจิตเป็นเหตุเกิด มี ๑๕ รูป คือ มหาภูตรูป ๔ วิสัยรูป ๔ อาหารรูป ๑ ปริเฉทรูป ๑ วิญญัติรูป ๒ และวิการรูป ๓ รูปที่มีจิตเป็นสมภูฐานเหล่านี้ ชื่อว่าจิตตขรูป จิตตขรูปจะเกิดขึ้นทุกอุปาทของจิตนับตั้งแต่ปฐมภวังค์ที่ต่อจากปฏิสนธิจิตดับลง*

๓. อุตสมภูฐาน คือมีอุตเป็นเหตุเกิด มี ๑๓ รูป คือ มหาภูตรูป ๔ วิสัยรูป ๔ อาหารรูป ๑ ปริเฉทรูป ๑ และวิการรูป ๓ รูปที่มีอุตเป็นสมภูฐานเหล่านี้ชื่อว่าอุตขรูป อุตขรูปจะเกิดขึ้นตั้งแต่ฐิติขณะของปฏิสนธิจิต ส่วนอุตขรูปที่อยู่ภายนอก (พหิตุอุต) นั้น เมื่อรูป(กาย)ตั้งอยู่เรียบร้อยแล้ว ก็จะเกิดขึ้น-

* สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนาวิเศษระเทศ, อรรถกถาอัญญาสาสนี ภาค ๓, หน้า ๒๒๖

* ดูเพิ่มเติม ปฐมภวังค์ และปฏิสนธิจิต หน้า ๒๐๐

เรื่อยไปไม่ขาดสายจนสิ้นชีวิต

๔. อาหารสมภูฐาน คือมีอาหารเป็นเหตุเกิด มี ๑๒ รูป คือ มหาภูตรูป ๔ วิสัยรูป ๓ (เวณีสัททรูป) อาหารรูป ๑ ปริเฉทรูป ๑ และvikararูป ๓ รูปที่มีอาหารเป็นสมภูฐานเหล่านี้ เรียกว่าอาหารขรูป อาหารขรูปนี้จะเกิดขึ้นในสัปดาหที่ ๒ (ตอนที่กายวิวัฒนาการมาเป็นชั้นของอหัพพะ* คือหลังจากชั้นของกลละ) แล้วจะเกิดต่อกันเรื่อยไปไม่ขาดสาย

ตารางสรุปสมภูฐานทั้ง ๔ ของรูป ๒๘

ที่	รูป	กัมม.	จิตต.	อุตุ.	อาหาร.	จำนวนสมภูฐาน
๑	มหาภูตรูป ๔	✓	✓	✓	✓	ทั้ง ๔ สมภูฐาน
๒	ปสาทรูป ๔	✓	—	—	—	มีสมภูฐานเดียว คือกรรม
๓	โคจรรูป ๓ (เวณีสัททะ)	✓	✓	✓	✓	ทั้ง ๔ สมภูฐาน
	สัททะ	—	✓	✓	—	มี ๒ สมภูฐาน คือจิตและอุตุ
๔	าวารูป ๒	✓	—	—	—	มีสมภูฐานเดียว คือกรรม
๕	หทัยรูป ๑	✓	—	—	—	" " "
๖	ชีวิตรูป ๑	✓	—	—	—	" " "
๗	อาหารรูป ๑	✓	✓	✓	✓	ทั้ง ๔ สมภูฐาน
๘	ปริเฉทรูป ๑	✓	✓	✓	✓	" "
๙	วิญญูติรูป ๒	—	✓	—	—	มีสมภูฐานเดียว คือจิต
๑๐	vikararูป ๓	—	✓	✓	✓	มีสมภูฐาน ๓ คือจิต อุตุ และอาหาร
๑๑	ลักขณรูป ๔	—	—	—	—	ไม่มีสมภูฐาน
รวม	๒๘	๑๘	๑๕	๑๓	๑๒	

แม้พุทธปรัชญาแสดงเหตุปัจจัยเกิดของกายโดยนิต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้วก็ตาม แต่ทีแต่ละนัยต่างก็มีหลักสำคัญตรงกัน มิได้ขัดแย้งกัน จากนัยต่าง ๆ นั้น จะเห็นว่า หลักสำคัญที่เป็นตัวเหตุปัจจัยจริง ๆ ก็คือกิเลสและกรรม ในเหตุปัจจัยที่สำคัญ ๒ ประการนี้ ตัวการที่แท้จริงก็คือกรรม แต่กรรมก็ทำให้ว่าจะตั้งอยู่อย่างลอย ๆ ได้เฉพาะตัวของมันเองไม่ แต่มีกิเลสเป็นตัวนำหรือตัวหนุนให้ทำกรรม ดังนั้น เมื่อมีกิเลสก็ต้องมีกรรม มีกรรมก็ต้องมีกิเลส หรือถ้าพูดถึงกิเลสก็เท่ากับพูดถึงกรรม พูดถึงกรรมก็เท่ากับพูดถึงกิเลส กิเลสเมื่อแบ่งเป็นประเภทต่าง ๆ แล้ว ก็มีมากมายตามที่กล่าวแล้ว แต่ที่สำคัญหรือที่เป็นใหญ่จริง ๆ แล้วคืออวิชชา

* ดูเพิ่มเติม การวิวัฒนาการของกาย หน้า ๘๔

เหตุปัจจัยที่ทำให้กายเกิดขึ้นตามนัยที่กล่าวในเบื้องต้นนั้น อาจนำมาเขียนเป็นตารางเปรียบเทียบเพื่อจะได้เข้าใจได้ง่ายขึ้น ดังนี้

ตารางเปรียบเทียบเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดกาย

ลำดับที่ของนัยแต่ละนัย	เหตุปัจจัย			ผล (วิปาก)
	กิเลส	กรรม	และอื่น ๆ	
๑. ตามนัยปัจจุสมุปบาท	อวิชชา ตัณหา อุปาทาน	สังขาร และกรรมภพ	-	กาย (วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนาชาติ ชรา+มรณะ ฯลฯ)
๒. ตามนัยวิภวະ ๓	กิเลสวิภวະ	กัมมวิภวະ	-	กาย (วิปากวิภวະ)
๓. ตามนัยแห่งปฏิสัมภิตามรรคและวิสุทธิมรรค	อวิชชา ตัณหา อุปาทาน	กรรม	อาหาร	กาย
๔. ตามนัยแห่งพระอภิธรรม	-	กรรม	จิต ฤๅ อาหาร	กาย (รูป)

การวิวัฒนาการของกาย

แม้พุทธปรัชญาจะถือว่า เหตุปัจจัยทำให้กายเกิดขึ้น คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม และอาหาร หรือเกิดจากสมุฏฐาน ๔ คือ กรรม จิต อุต และอาหารก็ตาม แต่นั่นเป็นการมองในรูปของการสืบค้น หรือสืบสาวไปยังเหตุปัจจัยที่เป็นตัวประกอบแรก พุทธปรัชญาไม่ถือว่า เพียงแต่เหตุปัจจัยดังกล่าว นั้นจะทำให้กายเกิดขึ้นได้ การเกิดขึ้นของกายนั้น นอกจากอาศัยเหตุปัจจัยดังกล่าวแล้ว ยังต้องอาศัยเหตุปัจจัยอื่น ๆ ประกอบด้วย ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^๑ ท่านกล่าวว่า "กายนี้ เมื่อเกิด ไม่ได้เกิดในกลีบดอกไม้ มีอุบล ปทุม และปทุมทริกเป็นต้น ไม่ได้เกิดในกองรัตนชาติ มีมณีและมุกดาหารเป็นต้น แต่เกิดในระหว่างกระเพาะอาหารเก่าและอาหารใหม่ หันหลังทางหน้าท้อง หันหน้าทางกระดุกสันหลัง มีไส้ใหญ่และไส้ฝอยล้อมอยู่... "

นอกจากนี้แล้ว ยังมีข้อความทำนองเดียวกันนี้ในสูตรต่าง ๆ ในพระสูตร เช่น ในคินนขสูตร^๒ ความว่า "... กายนี้มีรูป เป็นที่ประชุมแห่งมหาธาตุรูป ๔ มีมารดาเป็นแดนเกิด เจริญเติบโตด้วยข้าวสุกและขนมสด ต้องอบและขัดสีอยู่เป็นนิจ" แสดงว่า กายนั้นนอกจากอาศัยเหตุปัจจัยดังกล่าวแล้ว ยังต้องอาศัยมารดาเป็นที่เกิด และต้องอาศัยเหตุปัจจัยอันเป็นองค์ประกอบอื่น ๆ เช่น การอยู่ร่วมกันของบิดาและมารดา มารดามีระดูและการประคบบประหมดูแลอย่างดี เป็นต้น

ดังนั้น การเกิดของกายตามทฤษฎีพุทธปรัชญา จึงเป็นกระบวนการสัมพันธ์ต่อเนื่องของเหตุ-ปัจจัยในอดีตกับเหตุปัจจัยในปัจจุบันโดยไม่อาจแยกออกจากกันได้ เหตุปัจจัยทั้งสองลักษณะดังกล่าวก่อให้เกิดผลในเชิงร่วมกันอย่างติดต่อไม่ขาดสาย เกี่ยวกับที่เกิดหรือกำเนิดของสัตว์ทั้งหลายนั้น พุทธปรัชญาได้แสดงกำเนิด (โยนิ) ของสัตว์ไว้ ๔ ประการ คือ

๑. ชลาพุชะ เกิดในครรภ์ ได้แก่กำเนิดของมนุษย์และสัตว์ที่คลอดออกมาเป็นสัตว์และดูดนม
๒. อัณฑชะ เกิดในไข่ ได้แก่กำเนิดดิรัจฉาน คือเกิดในไข่ก่อนแล้วจึงค่อยฝังเป็นตัว เช่น เบ็ด ไก่ และนกเป็นต้น
๓. สังเสทชะ เกิดในถ้ำโคล ได้แก่สัตว์จำพวกเกิดในของโสภณ เช่น หนอนต่าง ๆ หรือเกิดในไข่ หรือไม่ปรากฏว่าเกิดจากอะไร เช่น หนอนและแมลงต่าง ๆ
๔. โอปปาติกะ คือกำเนิดเทวดาและสัตว์นรก เป็นการเกิดแบบปรากฏขึ้นมาหรือผุดขึ้นมา

พุทธปรัชญาถือว่าสัตว์ทั้งหลายจะต้องถือกำเนิดอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๔ ประการนี้ ไม่มีกำเนิดของสัตว์อื่นใดอีกนอกจาก ๔ ประการนี้ มีข้อสังเกตเกี่ยวกับกำเนิด ๔ นี้เพิ่มเติม ๒ ประการ คือ

๑. กำเนิด ๔ มองจากแง่ที่เป็นผล (ของเหตุปัจจัยในอดีต) และ
๒. กำเนิด ๔ มองจากแง่ที่เป็นเหตุปัจจัย (ในปัจจุบัน)

๑ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๒๕

๒ ม.ม. ๑๓/๒๗๒/๒๓๒

๓ ม.ม. ๑๒/๑๖๔/๑๑๗

ประการแรก กำเนิด ๔ เป็นสิ่งที่ เป็นผลของเหตุปัจจัยในอดีต คือสัตว์ทั้งหลายจะถือกำเนิดอย่างไรก็ตามในบรรดากำเนิด ๔ จะเป็นสัตว์ มนุษย์ หรือเทวดา ต่างต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยคือกรรม ทั้งสิ้น ดังนั้นกำเนิด ๔ จึงเป็นผลที่ผูกพันอยู่กับกรรมหรือขึ้นอยู่กับกรรม

ประการที่ ๒ ในกำเนิด ๔ นั้น ชลาพุชะคือกำเนิดในครรภ์ เป็นกำเนิดของมนุษย์และสัตว์ที่คลอดลูกออกมาเป็นตัว หรืออันทชะคือกำเนิดในฟองไข่ เป็นกำเนิดของสัตว์บางชนิด เป็นต้น จะเห็นว่า กายของมนุษย์หรือสัตว์บางจำพวกดังกล่าว จะถือกำเนิดก่อตัวขึ้นมาได้ก็ต้องมีพื้นฐานคือครรภ์ของมารดาหรือฟองไข่เป็นเหตุปัจจัยทั้งสิ้น ดังนั้นกำเนิด ๔ จึงตั้งอยู่ในฐานะที่เป็นเหตุปัจจัยประกอบในการที่จะให้สัตว์ถือปฏิสนธิเป็นกาย และในการพัฒนาการของกายในลำดับต่าง ๆ

พุทธปรัชญาได้แสดงไว้อย่างชัดเจนว่า ที่เกิดของกายคนเราคือชลาพุชะกำเนิด ต้องเกิดในครรภ์ของมารดา แม้ว่าเหตุปัจจัยแรกของกายคืออดีตกรรม แต่ต้องอาศัยครรภ์มารดาเป็นเหตุปัจจัยในการก่อตัว เป็นรูปร่างและการเจริญเติบโตระยะหนึ่ง

ตามนัยพระอภิธรรมนั้น กายประกอบขึ้นด้วยรูปต่าง ๆ ๒๔ รูป ในรูป ๒๔ ประเภ่นั้น บางรูปเกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ สมุฏฐาน บางรูปเกิดจาก ๓ สมุฏฐาน บางรูปเกิดจาก ๒ สมุฏฐาน บางรูปเกิดจากสมุฏฐานเดียว และบางรูปไม่ต้องอาศัยสมุฏฐานทั้ง ๔ แต่เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว รูปที่เกิดแต่กัมมสมุฏฐานมี ๑๘ รูป แต่จิตตสมุฏฐานมี ๑๔ รูป แต่อุตสมุฏฐานมี ๑๓ รูป และแต่อาหารสมุฏฐานมี ๑๒ รูป รูปที่เกิดจากสมุฏฐานแต่ละสมุฏฐานทั้ง ๔ นี้ หากได้เกิดขึ้นพร้อม ๆ กันไม่ บางรูปเกิดก่อน บางรูปเกิดทีหลัง ในพระอภิธรรม ท่านได้แสดงนัยการพัฒนาการของรูปเป็น ๓ กาล คือ

๑. ปฏิสนธิกาล คือรูปที่เกิดครั้งแรกสุด
๒. ปวัตติกาล คือรูปที่เกิดในกาลต่อมา หลังจากปฏิสนธิกาลจนถึงจุดกาล และ
๓. จุดิกาล คือรูปที่เกิดขึ้นในเวลาจุติ(เวลาตาย)

ในกาลทั้ง ๓ นี้ มีรูปที่เกิดขึ้นได้และเกิดขึ้นไม่ได้ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

๑. ปฏิสนธิกาล

กัมมชรูปหรือรูปที่เกิดแต่กรรมเป็นสมุฏฐาน จำนวน ๑๘ รูป และลักษณะรูป ๒ รูป คืออุปัจจรูป และสันตติรูป รวมเป็น ๒๐ รูป เป็นรูปที่เกิดที่แรกที่สุด คือเกิดพร้อมกับปฏิสนธิจิต ส่วนรูปอีก ๘ รูป นอกนั้น ซึ่งเป็นรูปที่เกิดจากจิตตสมุฏฐานบ้าง อุตสมุฏฐานบ้าง และอาหารสมุฏฐานบ้าง ยังไม่เกิดในปฏิสนธิกาลพร้อมกัมมชรูป แต่เป็นรูปที่เกิดในภายหลัง

๒. ปวัตติกาล

รูปที่เกิดหลังจากปฏิสนธิจิต แล้วก็เกิดเรื่อยไปตลอดชั่วอายุ ๔๐ ปีบ้าง ๗๐ ปีบ้าง หรือ ๑๐๐ ปีบ้าง จนถึงจุดิกาลนั้น คือรูป ๒๔ รูปทั้งหมด โดยกำหนดตามสมุฏฐาน ดังนี้

๑. กัมมชรูป นอกจากจะเกิดขึ้นที่แรกพร้อมปฏิสนธิจิตแล้ว ยังเกิดขึ้นในทุกขณะจิตเรื่อยไป นับตั้งแต่ปฐมภวังคจนถึงจุดิกาล

๒. จิตตชรูป คือรูปที่เกิดจากจิตเป็นสมภูฐานัน เกิดขึ้นตั้งแต่ปฐมภวังค* คือหลังจากปฏิสนธิ-
จิตดับลง แล้วเกิดเรื่อยไปทุกขณะจิตจนสิ้นจุติกาล**

๓. ฤคชรูป คือรูปที่เกิดแต่ฤคเป็นสมภูฐานัน แยกเป็น ๒ อย่าง คือ (๑) รูปที่เกิดจาก
อัมผัสตฤค จะ เกิดตั้งแต่ฐิติขณะของปฏิสนธิจิตอันเป็นจิตดวงแรก (๒) ส่วนรูปที่เกิดจากพหิตฤคนั้น จะ
เกิดขึ้นเมื่อกายตั้งอยู่อย่างเรียบร้อยแล้ว ฤคชรูปดังกล่าวนี้จะตั้งอยู่เรื่อยไปทุกขณะจิตไม่ขาดสายจน
กว่าจะสิ้นชีวิต

๔. อาหารชรูป คือรูปที่เกิดแต่โอชาเป็นสมภูฐานัน กำหนดได้ ๒ อย่าง คือ (๑) รูปที่
เกิดแต่อัมผัสตโอชาหรือกัมมโอชา เกิดขึ้นตั้งแต่ปฏิสนธิจิต (๒) รูปที่เกิดจากพหิตโอชาหรือฤคโอชา
เกิดขึ้นในสัปดาหที่ ๒ คือเริ่มแต่กายวิวัฒนาการเป็นอัมพุทะ ในช่วงนี้อาหารที่มารดาบริโภคเริ่มแผ่ซึม
ซาบเข้าไป ในช่วง ๗ วันแรกตอนที่ยังเป็นกลละ อาหารยังแผ่ซึมซาบเข้าไปไม่ได้

๓. จุติกาล

รูปที่เกิดในจุติกาลหรือเวลาตายนั้น คือจิตตชรูป ฤคชรูป และอาหารชรูป เว้นกัมมชรูป
และจิตตชรูปเฉพาะจุติจิตของพระอรหันต์ จิตตชรูปในอุบาทขณะแห่งจุติจิตของสัตว์ในปัจจุวัการภูมิ***
นั้น ยังคงตั้งอยู่จนครบอายุจึงดับ อาหารชรูปนั้นเกิดขึ้นได้ทุกขณะของจิตแม้ในภังคะขณะของจุติจิต
อาหารชรูปก็ยังมีเกิดขึ้นเป็นครั้งสุดท้าย และตั้งอยู่ได้อีกประมาณเท่าอายุของจิต ๑๗ ดวงหรือ ๔๐ อนุ-
ขณะของจิต ส่วนฤคชรูปนั้น เกิดได้เรื่อยไปแม้หลังจากกัมมชรูป จิตตชรูป และอาหารชรูปดับไปแล้ว
คือแม้ในขณะที่เป็นซากศพแล้ว ฤคชรูป(พหิตฤค)ก็เกิดได้เรื่อยไปอยู่

การเกิดของรูปต่าง ๆ ตามนัยพระอภิธรรมดังที่กล่าวมานั้น จัดว่าเป็นการแสดงถึงการอุปบัติ
และการวิวัฒนาการของกายในชั้นแรกสุด และเป็นชั้นของแงเมตาฟิสิกซ์ ซึ่งไม่อาจรับรู้ได้ด้วยประสาท-
สัมผัสหรืออินทรีย์ตามธรรมดา ปัญหาที่ว่ากายเกิดขึ้นเมื่อไรนั้น คำตอบจากนัยของพระอภิธรรมก็คือ
กายเกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิจิต แม้ว่ากายในชั้นแรกนี้ยังไม่สมบูรณ์เต็มที่(คือยังไม่เกิดครบเต็มทั้ง ๒๘
รูป)ก็ตาม แต่การก่อตัวขึ้นของกายก็เกิดขึ้นแล้วในตอนนั้น การเกิดขึ้นของกายในชั้นสมบูรณ์ตามนัยพระ-

* ปฐมภวังค เป็นจิตดวงที่ ๒ ที่เกิดต่อจากปฏิสนธิจิตซึ่งเป็นจิตดวงแรก ปฏิสนธิจิตเป็นจิตดวงแรก
ในการถือกำเนิดของสัตว์ทั้งหลายหลังจากจุติกาล

** จิตตามทรรคนะของพุทธปรัชญานั้น ไม่ได้เกิดติดต่อกันเป็นจิตเดียว และไม่มีสภาวะเที่ยงแท้ถาวรหรือ
ดำรงอยู่เป็นอมตะ แต่สภาวะของจิตมีลักษณะเกิดดับติดต่อกันไปอย่างไม่ขาดสายอยู่ตลอดเวลาใน
อัตราความเร็วที่เร็วมาก เพราะการเกิดดับของจิตที่เป็นไปเร็วมากนี้เอง จึงทำให้เกิดความเข้าใจผิดว่า
เป็นจิตเดียวที่มีลักษณะถาวร เพราะเหตุที่จิตมีลักษณะเกิดดับดังกล่าว การอธิบายจิตใน
พระอภิธรรมจึงแบ่งจิตเป็นดวง ๆ ตามอาการเกิดดับของจิต อนึ่ง จิตแต่ละดวงแม้จะเกิดขึ้นแล้ว
ดับไปในอัตราความเร็วที่เร็วมากก็ตาม แต่พุทธปรัชญาก็ว่า จิตแต่ละดวงนั้นยังแบ่งเป็นอนุขณะคือ
ขณะเล็กได้อีก ๓ ขณะ คือ (๑) อุปาทขณะ คือขณะเกิดขึ้น (๒) ฐิติขณะคือขณะที่จิตตั้งอยู่ และ
(๓) ภังคขณะ คือขณะที่จิตดับ

*** ปัจจุวัการภูมิ คือภูมิ ๕ ภูมิ มี (๑) นรก (๒) ตีริจฉาน (๓) มนุษย์ (๔) เทวดา และ(๕) พรหม

อภิธรรมนั้น จะมีได้ก็ต่อเมื่อหลังสัปดาห์ที่ ๒ ตอนนั้นอาหารขรุขระจึงเกิด

ในพระสูตร ได้กล่าวถึงการวิวัฒนาการของกายไว้ว่า หลังจากปฏิสนธิจิต กายก็ได้มีการวิวัฒนาการเจริญเติบโตมาตามลำดับ และได้แสดงลำดับสำคัญ ๆ ของการวิวัฒนาการของกายโดยเริ่มตั้งแต่ถือปฏิสนธิจกระทั่งเป็นรูปร่างกายชัดเจนไว้เป็น ๕ ลำดับ ดังนี้

- ลำดับที่ ๑ เป็นกลละ คือเป็นโลหิตเมือกหรือน้ำใส
- ลำดับที่ ๒ เป็นอัมพุทะ คือเป็นโลหิตข้นหรือฟองน้ำ
- ลำดับที่ ๓ เป็นเปสี คือเป็นชั้นเนื้อ
- ลำดับที่ ๔ เป็นขณะ คือเป็นก้อนเนื้อ
- ลำดับที่ ๕ เป็นปัญจสาขา คือเป็นปุ่มอวัยวะ ๕^๑

ในลำดับทั้ง ๕ นี้ แต่ละลำดับจะพัฒนาอยู่ ๗ วัน ดังนี้

กลละ เป็นโลหิตเมือกใสบริสุทธิ์ มีขนาดเท่าหยาดน้ำมิงงานที่ติดเหล้อยู่ที่ปลายขนแกะที่ละเอียด กลละนี้พัฒนาตัวเองอยู่ ๗ วัน ในวันที่ ๔ ก็จะกลายเป็นอัมพุทะ

อัมพุทะ เป็นโลหิตข้น มีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ อัมพุทะจะพัฒนาอยู่ ๗ วัน ในวันที่ ๔ ก็จะกลายเป็นเปสี

เปสี เป็นชั้นเนื้อ คือเริ่มเป็นแท่งเข้าเล็กน้อย มีสีแดงเรื่อเหมือนก้อนดินบุกเหลว และจะพัฒนาอยู่ ๗ วัน ในวันที่ ๔ ก็จะกลายเป็นขณะ

ขณะ เป็นก้อนเนื้อ คือเริ่มเป็นแท่งทึบ มีสีแดงจัด ขนาดเท่าไขไก่ ขณะจะพัฒนาอยู่ ๗ วัน ในวันที่ ๔ ก็จะกลายเป็นปัญจสาขา

ปัญจสาขา เป็นปุ่มอวัยวะ ๕ ปุ่ม คือแตกออกเป็น ๔ ปุ่ม เป็นศีรษะ ๑ แขน ๒ และเท้า ๒

ต่อจากปัญจสาขา อวัยวะส่วนต่าง ๆ จึงเกิดขึ้น จนครบอาการ ๓๒ อย่างสมบูรณ์ โดยใช้ -

๑ ส. ส. ๑๔/๘๐๓/๒๘๖

= บาลีว่า ปฐม กลล โหติ กลลา โหติ อัมพุท อัมพุทา ชายเต เปสี เปสี นิพพุตติ ชโน ชนา ปญจสาขา ชายนุติ เกสา โลมา นขาปัจ ยญจสส ภูษติ มาตา อนัน ปานญจ โภชน เตน โส ตตถ ยาเปติ มาตุภูจติโต นโรติฯ คำแปล: สรีระนี้(กาย)ที่แรกเป็นกลละ จากกลละเป็นอัมพุทะ จากอัมพุทะเป็นเปสี จากเปสีขณะจึงเกิด จากขณะปัญจสาขา ๕ แห่ง(มือ ๒ เท้า ๒ ศีรษะ ๑) จึงเกิดพร้อมทั้งผม ขน และเล็บ อนึ่ง มารดาของทารกนั้น บริโภคสิ่งใด เป็นข้าว น้ำ และโภชนะ เด็กผู้อยู่ในท้องของมารดานั้น ย่อมเลี้ยงตัวอยู่ในครรภ์ด้วยข้าวน้ำนั้น

๒ สารัตถปกาสินี อรรถกถาสังยุตตนิกาย ปฐมภาค, (กรุงเทพ. โรงพิมพ์ไท, ๒๔๖๓) หน้า ๓๕๑-๓๕๒

* ในคู่มือการศึกษาอุปสงคหวิภาค(ปริเฉทที่๖ หน้า ๑๐๖-๑๐๗ ของขุนสรรพกิจโกศล) ได้ให้คำอธิบายไว้ดังนี้ สัปดาห์ที่ ๑ เป็นกลละ สัปดาห์ที่ ๒ เป็นอัมพุทะ สัปดาห์ที่ ๓ เป็นเปสี สัปดาห์ที่ ๔ เป็นขณะ สัปดาห์ที่ ๕ เป็นปัญจสาขา สัปดาห์ที่ ๖ ถึง สัปดาห์ที่ ๑๐ ขยายตัว สัปดาห์ที่ ๑๑ อายตนะเกิด สัปดาห์ที่ ๑๒ ถึง สัปดาห์ที่ ๔๑ เป็นช่วงเจริญเติบโต สัปดาห์ที่ ๔๒ โภจนาสทั้งหมดเกิด รวมเวลาที่กายพัฒนาการมาตามลำดับขั้นต่าง ๆ อยู่ในครรภ์ของมารดานับได้ ๔๒ สัปดาห์ ถ้าคิดเป็นเดือนก็ได้ ๘ เดือน กับ ๒๔ วัน ถ้าคิดเป็นวันก็เป็น ๒๘๔ วัน

เวลา ๔๒ สัปดาห์ หรือ ๔ เดือน ๒๔ วัน หลังจากนั้น ทารกจึงคลอดจากครรภ์มารดา และเมื่อคลอดจากครรภ์มารดาแล้ว ต้องอาศัยน้ำนมมารดา ข้างน้ำและการบำรุงเลี้ยงอย่างระมัดระวังจึงได้เจริญเติบโตมาเป็นลำดับ

๗

การวิวัฒนาการของกายมนุษย์ตามธรรมชาติของพุทธปรัชญาดังกล่าวนี้ ถ้าเปรียบเทียบกับหลักชีววิทยาในปัจจุบันที่ถือว่า มนุษย์เริ่มต้นแต่สเปิร์ม (sperm) ของบิดาผสมในไข่ของมารดา (ovum) แล้วได้พัฒนาการมาเป็นขั้น ๆ จนถึงคลอดออกมาสู่โลกภายนอกนั้น จะเห็นว่าเป็นหลักที่ตรงกัน อาจจะต่างกันบ้างในข้อรายละเอียดปลีกย่อย แต่หลักใหญ่ไม่แตกต่างกัน

หลังจากคลอดออกจากครรภ์ของมารดาแล้ว กายก็มีการพัฒนาสืบต่อไปอีกตามลำดับ เราเรียกการพัฒนาการของกายในช่วงนี้ว่า เจริญเติบโตหรือเจริญวัย ในพุทธปรัชญาได้แสดงถึงความเป็นไปของกายหลังจากคลอดอันเป็นขั้นแรกของการออกมาสู่โลกภายนอกจนถึงช่วงสุดท้ายคือตายหรือการทำลายไปของกายเช่นเดียวกัน เช่นในกสิณสูตรกล่าวไว้ว่า "กายนี้... ซึ่งมีมารดาเป็นแดนเกิด เจริญวัยด้วยข้าวสุกและขนมสด มีอันต้องอบและนวดพันเป็นนิตย มีอันกระจายไปเป็นธรรมดา..."^๑ ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้แสดงถึงการตั้งอยู่ของกายว่า "กายนี้ ต้องผูกพันอยู่กับลมหายใจเข้าออก คือความเป็นไปสมาธิ เสมอแห่งลมหายใจ เข้าและลมหายใจออก ต้องผูกพันอยู่กับอิริยาบถ ๔ คือความเป็นไปสมาธิ เสมอแห่งอิริยาบถ ๔ ต้องผูกพันอยู่กับความเย็นและความร้อน คือความเป็นไปพอสมควรแห่งความเย็นและความร้อน ต้องผูกพันอยู่กับมหาภูตรูป คือความเป็นไปสมาธิ เสมอแห่งมหาภูตรูป ในธาตุ ๔ นั้น ธาตุใดธาตุหนึ่งไม่กำเริบ และต้องผูกพันอยู่กับอาหาร คือต้องได้อาหารในกาลอันควร"^๒

เกี่ยวกับการเจริญวัยหรือการเจริญเติบโตของกายหลังจากคลอดจากครรภ์นี้ พุทธปรัชญาได้แบ่งช่วงของการเจริญวัยออกเป็นช่วงใหญ่ ๆ ๓ ช่วง คือ (๑) ปฐมวัย คือวัยแรก (๒) มัชฌิมวัย คือวัยกลางคน และ (๓) ปัจฉิมวัย คือวัยสุดท้าย การแบ่งออกเป็น ๓ วัยดังกล่าวนี้ ทำนองถือเอาอายุที่ดำรงอยู่ได้ ๑๐๐ ปีเป็นหลัก เป็นวัยละ ๓๓ ปี คือปฐมวัยหรือวัยแรก ตั้งแต่ ๑ - ๓๓ ปี มัชฌิมวัยหรือวัยกลางคน ตั้งแต่ ๓๔ - ๖๗ ปี ปัจฉิมวัยหรือวัยชราอันเป็นวัยสุดท้าย ตั้งแต่ ๖๘ - ๑๐๐ ปี การแบ่งกายหรือชีวิตออกเป็น ๓ วัยก็เพื่อที่จะให้เห็นว่า กายหรือชีวิตในช่วง ๑๐๐ ปีนั้น เป็นช่วงที่สั้น ๆ ไม่พึงประมาท ในพระสูตรมีกล่าวถึงโดยทั่วไปว่า เมื่อบุคคลได้ประมาทมัวเมาอยู่ด้วยการเล่นหรือสนุกสนานในปฐมวัย ก็ควรที่จะตั้งตนเป็นคนไม่ประมาทในมัชฌิมวัย หรือเมื่อประมาทมัวเมาด้วยการที่จะต้องอยู่อยู่ด้วยธุรกิจการงานในมัชฌิมวัย ก็ควรตั้งตนเป็นคนไม่ประมาทในปัจฉิมวัย เมื่อถึงปัจฉิมวัยแล้วบุคคลไม่ควรถึงความประมาทโดยแท้ทีเดียว เพราะเป็นวัยสุดท้ายของชีวิตก่อนที่จะถึงความตาย

อนึ่ง คำว่า เจริญวัย นี้ ถ้าจะพูดถึงความหมายที่แท้จริงของพุทธปรัชญาแล้ว จะมีความหมายแตกต่างกับที่เข้าใจกันอยู่ทั่วไป คือโดยทั่วไปเข้าใจกันว่า คำว่าเจริญวัยหรือวัยเจริญนั้น เป็นวัยแห่งการเจริญเติบโต วัยแห่งหนุ่มสาว หรือวัยแห่งความมั่นคง หลักชีววิทยาถือว่า ระหว่างอายุ ๑ ปี ถึง ๒๔ ปี เป็นวัยที่กำลังเจริญเติบโตทางร่างกายอย่างเต็มที่ หลังจากอายุ ๒๕ ปี เป็นต้นไป

๑ สัง. สฬา. ๑๔/๓๔๒/๒๔๖

๒ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับมหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ภาค ๒ ตอน ๒, หน้า ๑๗

การเจริญเติบโตทางร่างกายจะค่อย ๆ หยุดลงไปตามลำดับ แต่คำว่าเจริญวัยหรือวัยเจริญในความหมายที่แท้จริงของพุทธปรัชญา ก็คือการดำเนินไปในทางเสื่อม หรือการพัฒนาไปสู่ความเสื่อมสิ้น เพราะคำว่า "วัย" แปลว่า เสื่อม ไม่ได้หมายถึงความเจริญเติบโต ทั้งนี้ก็เพราะพุทธปรัชญามีทรรศนะว่า จากปฏิสนธิกาลถึงช่วงจุดเวลานั้นเป็นช่วงปวัตติกาล คือเป็นช่วงเวลาที่ตั้งอยู่ในชาตินั้นหรือภพนั้น ภายในช่วงปวัตติกาลนั้น เป็นช่วงแห่งความเสื่อมสิ้นไป เป็นช่วงที่นำเข้าไปใกล้จุดกาลหรือความตายทุกขณะ นอกจากนี้แล้ว พุทธปรัชญายังมีทรรศนะว่า สภาวะที่เป็นเนื้อแท้ของกายนั้น เปลี่ยนแปลงทุก ๆ ขณะ และดับไปทุก ๆ ขณะ ไม่ว่าจะเป็นกัมมชรูป จิตตชรูป อุดุชรูป และอาหารชรูป^๑

ดังนั้น ถ้าถือเอาตามทรรศนะของพุทธปรัชญาจากแฉ่งดังกล่าวนี้แล้ว การเจริญเติบโตในวัยเด็กก็ตาม หรือจากวัยเด็กถึงวัยผู้ใหญ่ก็ตาม จึงเป็นเพียงปรากฏการณ์ที่ให้เห็นอย่างผิวเผินภายนอก เป็นความจริงตามขั้นของสมมติ ในความจริงขั้นปรมาตถิ รูปแต่ละรูปที่เกิดขึ้นครั้งหนึ่ง ๆ ต่างก็มีลักษณะรูป ๔ (คือ อุปัจจยะ ลันตติ ชรตา และอนิจจตา) และขณะ ๓ (คืออุปาทขณะ สุตติขณะ และกังคขณะ) อยู่พร้อมไม่ว่าจะเป็นของคนในวัยใด ๆ ก็ตาม เราถือกันโดยทั่วไปว่า กายของคนในวัยเด็กหรือวัยหนุ่มสาวไม่มีความชราปรากฏ แต่พุทธปรัชญาถือว่า ความแก่ชรามีอยู่แม้กับกายที่อยู่ในวัยเด็กหรือหนุ่มสาว เพียงแต่ว่า ความแก่ชราในวัยดังกล่าวไม่ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนเหมือนในวัยคนแก่เท่า

พุทธปรัชญานอกจากแบ่งความเป็นไปของกายเป็น ๓ วัยแล้ว ยังแบ่งชอยกายอย่างพิศดารออกไปอีก คือแบ่งกายออกเป็น ๑๐ ช่วง ช่วงละ ๑๐ ปี^๒ ดังนี้

๑. มณฑทสกะ เป็นกายช่วงของวัยที่เป็นเด็กอ่อน มีความชุกชอนเป็นพื้นเพนิสัย (จาก ๑-๑๐ ปี)
๒. ชิตตาทสกะ เป็นช่วงวัยการเล่น ยินดีพอใจในการเล่น (จาก ๑๑ - ๒๐ ปี)
๓. วัฒนทสกะ เป็นช่วงวัยแห่งผิวพรรณ คือผิวพรรณถึงความเจริญไพบุลย์เต็มที่ (จาก ๒๑-๓๐ปี)
๔. พลทสกะ เป็นช่วงวัยแห่งกำลังคือกำลังและเรี่ยวแรงถึงความเต็มเปี่ยม (จาก ๓๑-๔๐ ปี)
๕. ปัญญาทสกะ เป็นช่วงวัยแห่งปัญญา คือปัญญาถึงความมั่นคงเต็มที่ (จาก ๔๑ - ๕๐ ปี)
๖. หานิทสกะ เป็นช่วงวัยแห่งความเสื่อม คือความยินดีในการเล่น ผิวพรรณ กำลัง และปัญญาเสื่อมถอยไป (จาก ๕๑ - ๖๐ ปี)
๗. บัพภารทสกะ เป็นช่วงวัยที่ร่างกายค้อมไปข้างหน้า (จาก ๖๑ - ๗๐ ปี)
๘. ริงกทสกะ เป็นช่วงวัยที่ร่างกายค้อมลงดูความค้อมของงอนรถ (จาก ๗๑-๘๐ ปี)
๙. โมมุตทสกะ เป็นช่วงวัยแห่งความหลงลืม (จาก ๘๑ - ๙๐ ปี)
๑๐. สยันทสกะ เป็นช่วงวัยที่มากไปด้วยการนอน เดินไปมาไหนมากไม่ได้ (จาก ๙๑-๑๐๐ปี)

นอกจากนี้ พุทธปรัชญายังแบ่งชอยความเป็นไปของกายลงเป็น ๒๐ ช่วงช่วงละ ๕ ปี แล้วแบ่งชอยลงเป็นหน่วยเล็กลงตามลำดับ คือ เป็นปี เป็นฤดู เป็นเดือน เป็นกึ่งเดือน เป็นวัน เป็นครึ่งวัน-

๑ พระธรรมปาလာจารย์, พระคัมภีร์สังขจสังเขป, แปลโดย แยม ประพัฒน์ทอง, หน้า ๒๓

๒ วิญญูติรูป มีอายุเท่ากับจิต ชาติริรูปและกังครุมีอายุชั่วขณะใดขณะหนึ่งในขณะทั้ง ๓ ของจิต ชรารูป มีอายุ ๔๔ ขณะ และรูปที่เคลื่อนไหวอยู่นั้น ๒๓ รูป มีอายุ ๑๗ ขณะจิต

๓ วิสุทธิธรรมคแปล, ฉบับของมหาหมากฎราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๗๖

เป็นยาม และเป็นกิริยาการ^๑ ดังนี้

"กายโตอันเป็นไปใน ๔ ปี แรก ก็ย่อมดับไปใน ๔ ปีแรกนั่นเอง ไม่เข้าถึง ๔ ปีที่ ๒..."

"กายโตอันเป็นไปใน ๔ ปีที่ ๑๔ ก็ย่อมดับไปใน ๔ ปีที่ ๑๔ นั่นเอง ไม่ถึง ๔ ปีที่ ๒๐"

"กายโตอันเป็นไปในปีที่ ๑ ก็ย่อมดับไปในปีที่ ๑, นั่นเอง ไม่เข้าถึงปีที่ ๒..."

"กายโตอันเป็นไปในฤดูหนาว ก็ย่อมดับไปในฤดูหนาวนั่นเอง ไม่เข้าถึงฤดูร้อน..."

"กายโตอันเป็นไปในเดือนแรก ก็ย่อมดับไปในเดือนแรกนั่นเอง ไม่เข้าถึงเดือนที่ ๒..."

"กายโตอันเป็นไปในกาลข้างขึ้นของเดือน ก็ย่อมดับไปในกาลข้างขึ้นนั่นเอง ไม่เข้าถึงกาลข้างแรมของเดือน..."

"กายโตอันเป็นไปในวันแรก ก็ย่อมดับไปในวันแรกนั่นเอง ไม่เข้าถึงวันที่ ๒..."

"กายโตอันเป็นไปในตอนกลางวัน ก็ย่อมดับไปในตอนกลางวันนั่นเอง ไม่เข้าถึงตอนกลางคืน..."

"กายโตอันเป็นไปในตอนเช้า ก็ย่อมดับไปในตอนเช้านั่นเอง ไม่เข้าถึงตอนเที่ยง..."

"กายโตอันเป็นไปในตอนก้าวไปก้าวแรก ก็ย่อมดับไปในก้าวแรกนั่นเอง ไม่เข้าถึงตอนก้าวที่ ๒..."

"กายโตอันเป็นไปในตอนยกเท้า ก็ย่อมดับไปในตอนยกเท้าสิ้นเอง ไม่เข้าถึงตอนอย่าง..."

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^๒ ท่านอธิบายว่า ในการก้าวเท้าครั้งหนึ่ง สามารถขอยลงเป็นส่วนย่อยได้เป็น ๖ ส่วน คือ ยก-ย่าง-ย้าย-หย่อน-เหยียบ-และยัน (คือยกเท้าจากพื้นเรียกว่ายก นำเท้าไปข้างหน้าเรียกว่าย่าง เห็นของมีคมแล้วย้ายเท้าไปทางนั้นหรือทางนี้เรียกว่าย้าย ลดเท้าลงเบื้องล่างเรียกว่าหย่อน วางเท้าลงบนพื้นเรียกว่าเหยียบ กดเท้ากับพื้นเรียกว่ายัน) ใน ๖ ส่วนของการก้าวเท้าแต่ละครั้งนั้น แต่ละส่วนประกอบด้วยปฐวีธาตุ อาโปธาตุซึ่งเป็นธาตุหนัก และเตโชธาตุ วาโยธาตุ ซึ่งเป็นธาตุเบา เมื่อยกเท้าขึ้นนั้น ต้องการความเบา จึงจะยกได้คล่อง ตอนนั้นต้องลดความหนักของปฐวีธาตุและอาโปธาตุลง เพิ่มกำลังเตโชธาตุ (เพื่อเผาผลาญอาหารเพื่อให้เกิดพลังงาน) และวาโยธาตุในทางตรงกันข้าม คือเมื่อจะหย่อน เหยียบ หรือยัน ต้องการความหนัก ธรรมดาจึงลดเตโชธาตุและวาโยธาตุลง เพิ่มปฐวีธาตุและอาโปธาตุขึ้น ในกรณีดังกล่าวนี้ ธาตุทั้งหลายที่เป็นไปในส่วนยกและอุปาทายรูปอันเป็นไปในส่วนยก ย่อมดับไปในส่วนยกนั่นเอง ไม่ถึงส่วนที่ย่าง ย้ายหรือหย่อนเป็นต้น

๑ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับแปลของมหาบัณฑิตวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๗๔

* ขอยวันออกเป็น ๖ ส่วน คือ เช้า เที่ยง เย็น ยามต้น ยามกลาง และยามปลาย

** ขอยการก้าวเท้าหนึ่งครั้งออกเป็น ๖ ส่วน คือ ยก ย่าง ย้าย หย่อน เหยียบ และ ยัน

๒ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาบัณฑิตวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๘๑

ลักษณะของกาย

คำว่าลักษณะที่กล่าวถึงในพุทธปรัชญานั้น มี ๒ อย่าง คือ

- ก. วิเสสลักษณะ
- ข. สามัญญลักษณะ *

สี่

วิเสสลักษณะ คือลักษณะเฉพาะ เป็นลักษณะพิเศษที่มีประจำของสิ่งนั้น ๆ แต่ละสิ่งโดยเฉพาะ ซึ่งมีไม่เหมือนกัน วิเสสลักษณะนั้น มี ๔ ประการ คือ

๑. ลักษณะ หมายถึงคุณสมบัติหรือคุณภาพอันเป็นเครื่องแสดง
๒. รส หมายถึงหน้าที่หรือกิจการงานที่พึงทำตามลักษณะของตน
๓. ปัจจุภูมฺวาน หมายถึงอาการที่ปรากฏ หรือผลที่เกิดจากหน้าที่หรือกิจการงานนั้น และ
๔. ภัฏฐฺวาน หมายถึงเหตุปัจจัยที่เป็นตัวการที่ทำให้เกิดลักษณะการนั้น ๆ โดยตรง

สามัญญลักษณะ คือลักษณะร่วมที่มีเสมอเหมือนกันแก่สิ่งทั้งปวง ทุกสิ่งทุกอย่างต้องเป็นอย่างนั้นเหมือนกันหมด สามัญญลักษณะมี ๓ อย่าง คือ

๑. อนิจจลักษณะ หมายถึงลักษณะที่ไม่เที่ยง
๒. ทุกขลักษณะ หมายถึงลักษณะที่ทนอยู่ไม่ได้ และ
๓. อนัตตลักษณะ หมายถึงลักษณะที่ว่างเปล่าจากตัวตน

ลักษณะของกายตามที่กล่าวในพุทธปรัชญานั้น มีทั้งวิเสสลักษณะคือลักษณะเฉพาะตน และสามัญญลักษณะคือลักษณะร่วมที่มีแก่ทุกสิ่งทุกอย่างเหมือนกันหมด ซึ่งจะนำมาศึกษาพิจารณาในแต่ละประเด็นได้ดังต่อไปนี้

ก วิเสสลักษณะ

๑. ลักษณะของกายในวิสุทธิมรรค

ในวิสุทธิมรรค ท่านได้แสดงลักษณะพิเศษ(วิเสสลักษณะ)ของกายไว้ ๔ ประการ ดังนี้^๑

๑. กายมีความรู้จักสลายเป็นลักษณะ
๒. กายมีความกระจายตัวเป็นกิจ
๓. กายมีความเป็นอภัยากฤต^{**}เป็นผล และ
๔. กายมีวิญญาณเป็นเหตุใกล้

* สามัญญลักษณะนี้มีชื่อเรียกในพุทธปรัชญาอีกชื่อว่า ไตรลักษณ์ แปลว่า ลักษณะ ๓ ประการ ในปรมัตถธรรม ๔ ประการนั้น จิต เจตสิก และรูป(กาย) มีวิเสสลักษณะได้ทั้ง ๔ และมีสามัญญลักษณะทั้ง ๓ ครบบริบูรณ์ ส่วนนิพพานนั้น มีวิเสสลักษณะได้เพียง ๓ คือ ลักษณะ รส และปัจจุภูมฺวาน ไม่มีภัฏฐฺวาน(เหตุใกล้ที่เกิด) เพราะนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจกเหตุปัจจัยทั้งปวง และมีสามัญญลักษณะได้เพียง ๑ คือ อนัตตลักษณะเท่านั้น

๑ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับมหายานกฏราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๒๔๑

** คำว่าอภัยากฤต หมายถึงเป็นกลาง ๆ คือไม่เป็นสิ่งทำให้เกิดบุญหรือบาปด้วยตนเองได้

๒. ลักษณะของกายตามแนวพระสูตร

ส่วนในพระสูตร ได้กล่าวถึงลักษณะของกายไว้ในสูตรต่าง ๆ มากมาย เช่นในคาถาธรรมบท ชร้าวรรค^๑ ได้แสดงลักษณะของกายไว้ ๕ ประการ คือ

๑. มีความคร่ำคร่า (ปรีชิตณะ)
๒. เป็นรังโรค (โรคนิตตะ)
๓. มีอันทรุดโทรมหรือเปื่อยพังไปเป็นธรรมดา (ปังกุณะ)
๔. เป็นของเน่าเปื่อย (ปุติ) และ
๕. มีความแตกสลายไปในที่สุด (มรณะ)

ส่วนในทิมขสูตร^๒ ได้แสดงลักษณะของกายไว้ ๑๑ ประการ คือ

๑. เป็นของไม่เที่ยง (อนิจจัง)
๒. เป็นทุกข์ (ทุกขะ)
๓. เป็นรังโรค (โรคนิตตะ)*
๔. เป็นคั่งหัวผี** (คัลโพิ)
๕. เป็นคั่งลูกศร (ลัลลະ)***
๖. เป็นความลำบาก (อุปัทวะ)
๗. เป็นความเจ็บไข้ (อาพาธะ) N
๘. เป็นคั่งผู้อื่น (ประ)^f
๙. เป็นของทรุดโทรม (ปังกุณะ)
๑๐. เป็นของว่างเปล่า (วิตตะ) และ
๑๑. เป็นของมิใช่ตน (อนัตตา)

นอกจากนี้แล้ว ในสูตรอื่น ๆ ก็มักกล่าวถึงลักษณะของกายไว้ บางสูตรกล่าวไว้ตรงกันก็มี และบางสูตรกล่าวอีกเยื้องแตกต่างกันออกไปบ้างก็มี ดังนั้น จึงไม่น่ามากล่าวในที่นี้อีก ที่น่ามากล่าวก็เพียงเพื่อเป็นแนวในทางการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องลักษณะของกายเท่าที่เห็นว่าจำเป็นเท่านั้น

๑ ช. ธ. ๒๔/๒๑/๒๔

๒ ม. ม. ๑๓/๒๗๒/๒๓๒

* กาย ชื่อว่าเป็นรังแห่งโรค เพราะกายนี้อยู่ได้ก็โดยการเยียวยาด้วยอาหาร และเพราะเป็นที่เกิดของโรคนานาชนิด

** ชื่อว่าเป็นหัวผี เพราะกายนี้ประกอบด้วยความเจ็บปวดคือความทุกข์ เป็นที่ไหลออกแห่งหนองคือกิเลส และบวมขึ้น แก่เข้า และแตกดับ ด้วยความเกิด ความแก่และความตาย

*** ชื่อว่าเป็นคั่งลูกศร เพราะกายนี้ยังความเจ็บปวดให้เกิด ทิ่มแทงอยู่ภายในด้วยอำนาจกิเลส

f ชื่อว่าเป็นคั่งผู้อื่น เพราะกายนี้ไม่อยู่ในอำนาจเพราะไม่เชื่อฟัง เช่น จะห้ามว่าอย่าแก่ อย่าเจ็บ อย่าหัวเป็นต้นไม่ได้

๓. ลักษณะของกายตามแนวพระอภิธรรม

ในพระอภิธรรม แสดงถึงลักษณะของกายไว้เช่นเดียวกัน ในตอนที่ว่าด้วยรูปปริภาคนัย ได้แสดงลักษณะรวมของรูปทั้ง ๒๔ รูปว่า รูป ๒๔ มีสภาวลักษณะบางอย่างที่เป็นไปร่วมกันหรือเป็นอย่างเดียวกัน สภาวลักษณะของรูป ๒๔ ดังกล่าวนั้น ก็คือสภาวลักษณะของกายนั่นเอง ถ้าถือเอาลักษณะของกายตามนัยดังกล่าวนี้ กายก็มีลักษณะพิเศษ ๘ ประการ คือ

๑. เป็นอเหตุกะ คือเป็นสิ่งที่ไม่มีเหตุประกอบ(อสัมปยุตเหตุ) หมายถึงว่า กายนั้นไม่ประกอบด้วยเหตุ ๖ คือ (๑) โลกเหตุ (๒) โทสเหตุ (๓) โมทเหตุ (๔) อโลกเหตุ (๕) อโทสเหตุ และ(๖) อโมทเหตุ^๑

๒. เป็นสปัจจัยยะ คือเป็นสิ่งที่มิเหตุปัจจัยเกื้อหนุนจึงทำให้กายเกิดขึ้น ได้แก่ กรรม จิต ฤตุ และอาหาร

๓. เป็นสาสวะ คือเป็นสิ่งที่เป็นที่มา หรือเป็นอารมณ์แห่งอาสวธรรมคือกามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ และอวิชชาสวะ

๔. เป็นสังขตะ^{*} คือเป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งด้วยเหตุปัจจัย คือ กรรม จิต ฤตุ และอาหาร ดังนั้น กายจึงต้องตกอยู่ในสภาพของการเปลี่ยนแปลง โดยเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป

๕. เป็นโลกียะ คือเป็นสิ่งที่ต้องแตกดับอยู่เสมอ กายที่เป็นโลกุตระคือพ้นจากการแตกดับไม่มี ดังนั้น กายจึงเป็นสังขตธรรมไม่ใช่วิสังขารธรรม

๖. เป็นกามาวจร คือเป็นอารมณ์ของกามาวจรจิต กายที่เป็นอารมณ์ของมหัคคตจิตและโลกุตตรจิตไม่มี เพราะมหัคคตจิตมีบัญญัติและมีจิตเป็นอารมณ์ ส่วนโลกุตตรจิตมีนิพพานเป็นอารมณ์

๗. เป็นอนารัมมณะ คือเป็นสิ่งที่ไม่ห้วงเหนี่ยวอารมณ์ ไม่สามารถรับรู้อารมณ์ได้ แต่สิ่งที่ทำหน้าที่ห้วงเหนี่ยวอารมณ์และรับรู้อารมณ์นั้นคือจิต

๘. เป็นอัปพาทัพพะ คือเป็นสิ่งที่ไม่พึงประหาร เพราะกายเป็นรูปธรรม รูปธรรมทั้งปวงมิใช่เป็นธรรมที่พึงประหาร ก็เลสตัณหาก็เป็นนามธรรมต่างหากที่เป็นสิ่งพึงประหาร

๑ สยามคณนัยคันทว่าทางพระพุทธานุศาสนาวัดสระเกศ, อรรถกถาอรรถสาสนี ตอนที่ ๓, (พระนคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๐๔), หน้า ๑๕๕

= ประเภทของเหตุ ๔ ประเภท คือ (๑) เหตุเหตุ คือเหตุที่เป็นมูลหรือเป็นเหตุปัจจัย เช่นกุศลเหตุ ๓ อกุศลเหตุ ๓ เป็นต้น (๒) ปัจจัยเหตุ คือเหตุที่เป็นปัจจัย เช่นมหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยแห่งการบัญญัติรูปขันธเป็นต้น (๓) อุทมเหตุ คือเหตุที่เป็นหลักหรือประธาน เช่นกุศลเป็นใหญ่ในวิบากแห่งกุศล อกุศลเป็นใหญ่ในอกุศลวิบาก เป็นต้น และ(๔) สาธารณเหตุ คือเหตุทั่วไป เช่นอวิชชาเป็นสาธารณเหตุแก่สังขารทั้งที่เป็นฝ่ายกุศลและอกุศล เป็นต้น เหตุ ๖ ในที่นี้ จึงหมายถึงเหตุประเภทที่ ๑

* สังขตะ คือสังขตธรรม ซึ่งหมายถึงสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้นด้วยเหตุปัจจัย จิต เจตสิก และรูป(กาย) เป็นสังขตธรรม กายถูกปรุงแต่งโดยปัจจัยคือ กรรม จิต ฤตุ และอาหาร จิตและเจตสิกถูกปรุงแต่งโดยปัจจัยคืออภิปิณฑร อารมณ์ และทวาร ส่วนนิพพานนั้น ไม่เป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้นโดยเหตุปัจจัย ดังนั้น นิพพานจึงเป็นอสังขตธรรม

อนึ่ง ในพระอภิธรรม ยังแสดงลักษณะของกายไว้โดยตรงอีก เรียกว่าลักษณรูป ลักษณรูปนี้เป็นลักษณะหรืออาการที่ปรากฏแก่กายตามลำดับของกาลอยู่ตลอดเวลา อาการปรากฏแก่กายที่เรียกว่าลักษณรูปนี้มี ๔ ประการ คือ

- ๑. อุบัติจะ เป็นลักษณะอาการเกิดขึ้นในขณะแรก หรือการสั่งสมก่อขึ้นเป็นกายเป็นครั้งแรกในปฏิสนธิกาล
- ๒. สันตติ เป็นขั้นของการเจริญขึ้น หรือการขยายตัว อันเป็นการสืบต่อหรือต่อเนื่องของกายไม่ให้ขาดสายลง
- ๓. ชรตา คือความเสื่อม ความทรุดโทรม ความคร่ำคร่า หรือความเปลี่ยนแปลง และ
- ๔. อนิจจตา คือความไม่ยั่งยืนหรือความแตกดับไป

ลักษณรูป ๔ ประการนี้ พุทธปรัชญาถือว่า เป็นลักษณะแน่นอน หรือเป็นคุณสมบัติประจำกายและของรูปทุกชนิด ไม่ว่าจะกายนั้นหรือรูปนั้น ๆ จะเกิดจากสมุฏฐานใด ๆ ก็ตาม

ลักษณะของกายตามที่แสดงไว้ในพุทธปรัชญานั้น นอกจากแสดงตามนัยของลักษณรูป ๔ ในพระอภิธรรมแล้ว ยังมีการแสดงโดยนัยอื่นอีก ๒ นัย นัยทั้ง ๒ นี้มีกล่าวถึงโดยทั่วไปทั้งในพระสูตรและพระอภิธรรม ในนัยทั้ง ๒ นั้น ท่านแสดงลักษณะของกายไว้เป็น ๓ ลักษณะเหมือนกันดังนี้

- นัยที่ ๑ ลักษณะของกาย ๓ ประการ คือ
 - (๑) ขาติ (๒) ชรา และ (๓) มรณะ
- นัยที่ ๒ ลักษณะของกาย ๓ ประการ คือ
 - (๑) อุปปาทะ (๒) สฐิติ และ (๓) กังคะ

นัยทั้ง ๒ นี้ ถ้าเขียนตารางเปรียบเทียบกับลักษณรูป ๔ จะเป็นดังนี้

ลักษณะของกาย

	ลักษณะที่ ๑	ลักษณะที่ ๒	ลักษณะที่ ๓
นัยที่ ๑	ขาติ	ชรา	มรณะ
นัยที่ ๒	อุปปาทะ	สฐิติ	กังคะ
นัยที่ ๓	อุบัติจะ สันตติ	ชรตา	อนิจจตา

ข. สามัญญลักษณะ

ลักษณะของกายอีกประการหนึ่งที่กล่าวถึงมากที่สุดในพุทธปรัชญา คือสามัญญลักษณะ^๑ หรือไตรลักษณ์ สามัญญลักษณะนี้แสดงไว้ตรงกันทั้งในพระสูตรและพระอภิธรรม สามัญญลักษณะนอกจากจะเป็นลักษณะของกายแล้ว ยังเป็นลักษณะของสังขารธรรมทั้งหมด ดังนั้น สามัญญลักษณะจึงเป็นลักษณะที่มีเสมอกันแก่สังขารทั้งหลายทั้งปวง สามัญญลักษณะ มี ๓ ประการ คือ

๑ สัง.ข. ๑๗/๓๔-๔๑/๒๓, ๔๒/๒๔, ๗๕/๔๐ ... สัง.สพ. ๑๘/๔๑/๕๖, ๒๓๕/๑๖๕, ๒๗๕-๒๘๔/๒๐๖-๒๐๗ ... ขุ.ธ. ๒๕/๓๐/๔๓-๔๔ ขุ.มท. ๒๕/๕๑๗/๓๐๕ ฯลฯ

๑. อนิจจลักษณะ คือลักษณะที่ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืนอยู่ตลอดไป เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ต้องเสื่อมสลายไปในที่สุด

๒. ทุกขลักษณะ คือลักษณะที่ทนอยู่ไม่ได้ เป็นภาวะที่ถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น โดยไม่อาจหลีกเลี่ยงให้พ้นได้ และ

๓. อนัตตลักษณะ คือลักษณะที่ไม่มีตัวตน วางเปล่าจากตัวตน เป็นภาวะที่ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร ๆ

ในสามัญญลักษณะทั้ง ๓ นั้น ลักษณะแต่ละอย่างมีคำอธิบายประกอบตัวอย่างมากมายทั้งในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ชั้นอรรถกถา เช่น ในปปัญจสูทนี^๑ ได้แสดงลักษณะพิเศษของสามัญญลักษณะไว้อย่างละ ๔ ประการ คือ อนิจจลักษณะ ๔ ทุกขลักษณะ ๔ และอนัตตลักษณะ ๔ ดังนี้

๑. อนิจจลักษณะ ๔

ที่ชื่อว่าเป็นอนิจจังหรือไม่เที่ยงเพราะเหตุ ๔ คือ

๑. เพราะเกิดและเสื่อม
๒. เพราะแปรปรวน
๓. เพราะเป็นไปชั่วคราว และ
๔. เพราะแย้งต่อความเที่ยง

๒. ทุกขลักษณะ ๔

ที่ชื่อว่าเป็นทุกข์เพราะเหตุ ๔ คือ

๑. เพราะเดือดร้อน
๒. เพราะทนได้ยาก
๓. เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความทนได้ยาก และ
๔. เพราะแย้งต่อความสุข

๓. อนัตตลักษณะ ๔

ที่ชื่อว่าเป็นอนัตตาเพราะเหตุ ๔ คือ

๑. เพราะไม่อยู่ในอำนาจ
๒. เพราะเป็นฆ่าศึกแก้ฮัตตา
๓. เพราะเป็นของว่างเปล่า และ
๔. เพราะไม่มีเจ้าของ

ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^๒ ได้แสดงอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะไว้อย่างพิสดาร คือแสดงอนิจจลักษณะเป็น ๑๓ อย่าง ทุกขลักษณะเป็น ๓๕ อย่าง และอนัตตลักษณะ -

* สามัญญลักษณะ หรือไตรลักษณ์ ทั้ง ๓ นั้น มีชื่อเรียกอื่น ๆ อีกว่า อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา หรือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา

๑ อ้างใน ประสาร ทองภักดี, คลังปริยัติ เล่ม ๑, (พระนคร: โรงพิมพ์วัฒนาพานิช, ๒๕๕๒), หน้า ๒๒๓

๒ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับมหาภูมิบาลราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๑๔๕

เป็น ๗ อย่าง ดังนี้

อนิจจลักษณะ ๑๓ : ที่ชื่อว่าอนิจจังเพราะเหตุ คือ (๑) ไม่เป็นสิ่งที่มิได้อยู่ตลอดไป (๒) เป็นสิ่งที่มีอยู่ชั่วคราว (๓) เป็นสิ่งที่ถูกกำหนดไว้ด้วยความเกิดและความเสื่อม (๔) เป็นสิ่งที่ต้องพังทะลาย (๕) เป็นสิ่งที่มีอยู่ชั่วขณะ (๖) เป็นสิ่งที่ต้องเคลื่อนไป (๗) เป็นสิ่งที่ต้องแตกสลาย (๘) เป็นสิ่งที่ไม่คงทน (๙) เป็นสิ่งที่มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา (๑๐) เป็นสิ่งที่ไม่มีแก่นสาร (๑๑) เป็นสิ่งที่ต้องเสื่อม (๑๒) เป็นสิ่งที่ถูกปรุงขึ้น และ (๑๓) เป็นสิ่งที่มีมรณะเป็นธรรมดา

ทุกขลักษณะ ๓๔ : ที่ชื่อว่า เป็นทุกข์เพราะเหตุคือ (๑) ถูกบีบคั้นอยู่เป็นนิตย์ (๒) เป็นสิ่งที่ทนอยู่ยาก (๓) เป็นที่ตั้งของทุกข์ (๔) เป็นรังโรค (๕) เป็นแผลฝี (๖) เป็นลูกศร (๗) เป็นของชั่วร้าย (๘) เป็นอาพาธ (๙) เป็นจัญไร (๑๐) เป็นอุบิหวะ (๑๑) เป็นภัย (๑๒) เป็นอุปสรรค (๑๓) เป็นสิ่งที่ไม่มีที่ต้านทาน (๑๔) เป็นสิ่งที่ไม่มีที่กำบัง (๑๕) เป็นสิ่งที่ไม่มีที่พึ่ง (๑๖) เป็นสิ่งที่มีโทษ (๑๗) เป็นมูลของความลำบาก (๑๘) เป็นผู้ฆ่า (๑๙) เป็นสิ่งที่เป็นไปกับอาสวะ (๒๐) เป็นเหยื่อของมาร (๒๑) เป็นสิ่งที่มีชาติเป็นธรรมดา (๒๒) เป็นสิ่งที่มีชราเป็นธรรมดา (๒๓) เป็นสิ่งที่มีพยาธิเป็นธรรมดา (๒๔) เป็นสิ่งที่มีมรณะเป็นธรรมดา (๒๕) เป็นสิ่งที่มีโสกะเป็นธรรมดา (๒๖) เป็นสิ่งที่มีปริทเวะเป็นธรรมดา (๒๗) เป็นสิ่งที่มีอุปายาสเป็นธรรมดา (๒๘) เป็นสิ่งที่มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา (๒๙) เป็นสิ่งไม่งาม (๓๐) เป็นสิ่งที่มีกลิ่นเหม็น (๓๑) เป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ (๓๒) เป็นสิ่งปฏิกูล (๓๓) เป็นสิ่งที่มีไขก้ำจัด (ความปฏิกูล) ได้ด้วยการตกแต่ง (๓๔) เป็นสิ่งน่าเกลียด และ (๓๕) เป็นสิ่งที่น่าขยะแขยง (จากข้อ ๒๕-๓๕ แสดงถึงลักษณะของความไม่งามอันเป็นบริวารของทุกขลักษณะ)

อนัตตลักษณะ ๗ : ที่ชื่อว่า เป็นอนัตตาเพราะเหตุ คือ (๑) เป็นฝักฝ่ายอื่น (๒) เป็นของว่าง (๓) เป็นของเปล่า (๔) เป็นของสูญ (๕) เป็นของไม่มีใครเป็นเจ้าของ (๖) เป็นของไม่มีใครเป็นใหญ่ และ (๗) เป็นของไม่อยู่ในอำนาจของใคร